

humilis neque
carne neque
virg. sed ex
Et verbu
est. et habita
Et vidimus
us gloriam
geniti a patre
raie & veritate
angelica dicta de
occata amen.

Secundum Lucam

In illo tempo
re. missus est
angelus gabriel
ad deo in ciu

Het Getijdenboek van Tavernier

De Getijden van Tavernier

KBR, ms. IV 1290

Colofon

Publicatie van de Koning Boudewijnstichting, Brederodestraat 21,
1000 Brussel (02/549.02.31 - debreuck.a@kbs-frb.be)

Onder de leiding van Dominique Allard

Coördinatie: Anne De Breuck, Carine Poskin, Stéphanie Geubel

Redactie: Bernard Bousmanne, Pierre Cockshaw, Georges Colin,
Frédérique Johan, Claude Sorgeloos, Céline Van Hoorebeek,
Dominique Vanwijnsberghe

Eindredactie: Mot à Mot sprl

Vertaling: Erik Tack

Fotografie: Bayerische Staatsbibliothek, Munich; Koninklijke
Bibliotheek, Den Haag; Koninklijke Bibliotheek van België,
Handschriftenkabinet, Brussel; Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrimonium, Brussel; Karel Moortgat, Gent

Ontwerp: Bailleul

Druk: Euroset

D/2002/2893/14

ISBN: 90-5130-409-9

Nugi 644

Nur 694

De Stichting heeft geprobeerd contact op te nemen met al wie
copyright heeft op de illustraties in deze publicatie. Indien er foto's
of tekeningen werden afgedrukt zonder voorkennis van de
rechthebbenden, dan kunnen die zich wenden tot de Koning
Boudewijnstichting, Brederodestraat 21, 1000 Brussel.

De miniaturen en alle details uit het getijdenboek:

Getijdenboek van Tavernier, Zuidelijke Nederlanden, omstreeks 1450.
Brussel, KBR, ms. IV 1290.

*Kaft:
De heilige Lucas schildert
Maria (f° 18r°)*

Inhoudstafel

Voorwoord	4
Inleiding	5
Het getijdenboek <i>Frédérique Johan</i>	7
De Vlaamse Primitieven <i>Frédérique Johan</i>	17
Het Getijdenboek van Tavernier, een zeldzaam handschrift vol verrassingen <i>Bernard Bousmanne en Céline Van Hoorebeeck</i>	20
De tekst en de inhoudelijke elementen <i>Dominique Vanwijnsberghe</i>	41
Codicologische beschrijving <i>Pierre Cockshaw en Frédéric Johan</i>	51
De boekband <i>Georges Colin</i>	63
Antonius van Gavere <i>Claude Sorgeloos</i>	66
Besluit	67
Appendix	
De drie gebeden in het Frans <i>Pierre Cockshaw en Frédéric Johan</i>	69
Tabel I: Samenstelling van de katernen	72
Tabel II: Toewijzing van de illustraties	73
Lexicon	75
Algemene bibliografie	78
De zorg voor het erfgoed	87

Voorwoord

Het *Getijdenboek van Tavernier* werd gemaakt in opdracht van het Bourgondische hof. Het is schitterend verlucht door een van de grootste kunstenaars van zijn tijd en heeft – een zeldzaamheid – zijn oorspronkelijke gesigioneerde band bewaard. Bijna was dit unieke werk ons ontglipt. Het is echter het derde handschrift dat na het Congres van Wenen in 1815 zijn weg terug heeft gevonden naar de Bibliotheek van Bourgondië vanwaar het afkomstig was en een plaats heeft gekregen in het fonds dat de Koninklijke Bibliotheek van België van de hertogen erfde. Met de aankoop van het *Getijdenboek* door de Koning Boudewijnstichting tijdens een veiling in Londen in juni 2001, kwam een einde aan zijn twee eeuwen durende omzwervingen. Deze bijzonder symbolische aankoop past in het beleid van de Koning Boudewijnstichting om, binnen haar budgettaire beperkingen, tussen te komen voor kunstwerken of documenten die unieke getuigen zijn van 's lands erfgoed en die verspreid dreigen te geraken of uit het buitenland kunnen worden teruggehaald.

In datzelfde jaar 2001 verwierf de Koning Boudewijnstichting ook nog het archief van de ontdekkingsreiziger H.M. Stanley en een art-nouveau-beeldhouwwerk van Philippe Wolfers. Dit eclecticisme illustreert de wens van de Stichting om zich, gezien haar beperkte middelen, vooral in te zetten voor emblematische werken die zo nauw mogelijk aansluiten bij de prioriteiten die ze zich heeft gesteld, ongeacht de periode of de stijl, zonder enige voorkeur. De Stichting heeft aan een onafhankelijke commissie, voorgezeten door professor Guy Delmarcel, de zorg toevertrouwd om haar bij die keuze te leiden. Ze is de leden van deze Commissie ten zeerste erkentelijk voor de wijsheid, en vaak ook de durf, van haar beslissingen.

Het *Getijdenboek van Tavernier* bevindt zich nu in de Koninklijke Bibliotheek, naast de handschriften van de Librije van de Hertogen van Bourgondië die in België bewaard worden. Het toeval wil dat deskundigen uit alle landen in het najaar van 2002 bijeenkomen voor een colloquium georganiseerd in de Koninklijke Bibliotheek. Het *Getijdenboek van Tavernier* zal bij die gelegenheid tentoongesteld worden in de Nassaukapel, samen met andere verluchte werken uit die periode, sommige eveneens van de hand van Jan Tavernier.

Bij deze danken we van harte Bernard Bousmanne, conservator van het Handschriftenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek van België, aan wie voorliggende publicatie en de voorstelling van het *Getijdenboek van Tavernier* zoveel te danken hebben. Hij werd deskundig bijgestaan door Pierre Cockshaw, Frédérique Johan, Dominique Vanwijnsberge, Georges Colin, Claude Sorgeloos en Céline Van Hoorebeek: de Stichting is hen allen evenzeer erkentelijk.

Inleiding

Het Getijdenboek dat de Koning Boudewijnstichting recent heeft verworven, is een bijzonder werk. Niet alleen wegens de intrinsieke kwaliteit van de verluchting, maar ook, en misschien vooral, door de geschiedenis van het handschrift en door de belangrijkheid van de opdrachtgever. Naar alle waarschijnlijkheid maakte deze codex inderdaad oorspronkelijk deel uit van de prestigieuze *Librije van de Hertogen van Bourgondië*. Deze verzameling, die in meer dan één opzicht opmerkelijk was, werd aangelegd onder Filips de Stoute, prins van Valois en eerste hertog van Bourgondië; hij liet ze na aan zijn opvolgers, Jan zonder Vrees, Filips de Goede en Karel de Stoute. Filips de Stoute droeg echter niet zomaar een tiental boeken, maar ook een ware passie over aan zijn erfgenamen: allen bleven ze deze nalatenschap, afhankelijk van hun mogelijkheden en hun persoonlijke voorkeuren, dan ook onverdroten uitbreiden. In 1477, na het debacle van Nancy en de dood van Karel de Stoute, waarmee een hoofdstuk in de geschiedenis van de Bourgondische Nederlanden werd afgesloten, was de hertogelijke bibliotheek heel uitgebreid: ze telde bijna duizend boeken, een indrukwekkend cijfer dat op zich al de belangstelling van de hertogen voor de letteren illustreert. Kwantiteit en kwaliteit gingen hier hand in hand: geen enkel domein van de middeleeuwse kennis ontbrak. Als mecenasen en onderlegde liefhebbers omringden de hertogen zich met befaamde kunstenaars. Onder hen de boekverluchters Jan Tavernier en Loyset Liédet, en de boekbinder Antonius van Gavere. Alledrie werkten ze mee aan dit handschrift dat, vermoedelijk, door Filips de Goede voor eigen gebruik werd besteld.

Sinds het Congres van Wenen in 1815 en de terugkeer naar onze contreien van de boeken die door de commissarissen van de Franse Republiek in 1794 naar Parijs waren overgebracht - nu bijna twee eeuwen geleden -, zijn slechts twee handschriften uit de *Librije van de Hertogen van Bourgondië* terug in het bezit gekomen van de Koninklijke Bibliotheek van België: het persoonlijke exemplaar van Filips de Goede van de *Vita Christi*¹, gekopieerd door David Aubert in 1461 en verlucht door Loyset Liédet, en de *Hiéron ou De la tyrannie van Xenofon*, vertaald door Charles Soillot voor Karel van Charolais, de latere Karel de Stoute². Deze tekst, verlucht door een navolger van de Meester van Girart de Roussillon, is van kapitaal belang voor de geschiedenis van de profane literatuur aan het Bourgondische hof. Hij vormt inderdaad een unieke getuige van de humanistische stroming en de ‘vulgarisering’ van Griekse werken die hier ingang vond via Latijnse teksten afkomstig uit Italië. Na verscheidene eeuwen van omzwervingen krijgt nu ook een derde werk, dat wij – verwijzend naar de interventie van de boekverluchter in de codex – het *Getijdenboek van Tavernier* zouden willen noemen, de plaats die het toekomt in de collecties van de Koninklijke Bibliotheek van België.

¹ Brussel, KBR, ms. IV 106.

² Brussel, KBR, ms. IV 1264.

Deus in adiuto
rum meum
intende. **D**omine ad
admirandum me festi

Vlucht naar Egypte (p 116v)

Het getijdenboek

Tijdens de late Middeleeuwen was het getijdenboek wellicht het meest voorkomende gebedenboek³. Het was bestemd voor privé-lectuur en was vooral populair bij leken. Het getijdenboek was het resultaat van een heel langzame evolutie waarop de Kerk, paradoxaal genoeg, weinig of geen vat had.

In de achtste eeuw ontwikkelde zich het dagelijks officie dat het kloosterleven zou indelen. De monniken kwamen op de canonieke uren in het koor van de kerk bijeen en lazen er de gepaste gebeden en oraties. Zo werd de tijd in acht delen opgesplitst: de metten rond middernacht, de lauden om 3 uur, de primen om 6 uur, de tertsen om 9 uur, de sexten om 12 uur, de nonen om 3 uur 's middags, de vespers om 6 uur 's avonds en de completen om 9 uur 's avonds. De monniken beschikten over een boek, *breviarium* of *brevier* genaamd, waarin de verschillende gebeden, psalmen en heiligenlevens volgens het *calendarium* stonden opgetekend; bij elke passage werd uiteraard het ogenblik vermeld waarop ze moesten worden voorgelezen. Mettertijd werden aan dit canonieke officie ook andere teksten toegevoegd, zoals litanieën, boetepsalmen, het officie van Maria of het dodenofficie. Die toevoegingen werden aan het eind van de elfde eeuw veralgemeend onder invloed van de abdijs van Cluny en bleven vervolgens nagenoeg ongewijzigd.

Hoewel de klooster- en priesterwereld goed georganiseerd was en elk individu zich naar de regel moest voegen, lagen de zaken helemaal anders voor de leken. Enkele uitzonderingen niet te na gesproken, was het enige boek waarover ze al sinds de Karolingische tijd beschikten het psalter. Dat voldeed echter steeds minder aan de devotionele vraag. Inderdaad, aan het begin van de dertiende eeuw begonnen de steden en de universiteiten zich te ontwikkelen. De burgerij en de kleine adel kregen toegang tot het onderwijs en dus ook tot de lectuur. Er groeide een behoefte aan een gebedenboek dat speciaal bestemd was voor deze categorieën van gelovigen.

Net als het *brevier* werd het traditionele psalter aangevuld met gebeden die nieuwe verzuchtingen weerspiegelden: de hoop op zielenheil, de komst van de dood, de wil om boete te doen. Zo kwamen naast het *calendarium* en de psalmen teksten te staan zoals litanieën, het dodenofficie en het 'Kleine officie van Onze-Lieve-Vrouw' of de 'Kleine getijden van Maria' – dat laatste gedeelte vormde de basis van, en gaf bij uitbreiding ook de naam aan, dit nieuwe devotieboek, het getijdenboek.

³ Voor de geschiedenis van het getijdenboek, zie: Achten 1987; Backhouse 1985; Bousmanne en Voelkle 2001; Delaissé 1974, pp. 203-225; Harthan 1985; Köstler 1984, pp. 95-128; Labarre 1969; Leclercq 1930, kol. 1836-1882; Leroquais 1927; Plotzek 1987; Van Hoorebeek 1997; Wieck 1988.

Door het 'stil lezen' en de privé-devotie, die het idee moesten oproepen van een soort 'inwendige pelgrimstocht', ontstond een nieuw type spiritualiteit. Rond de centrale tekst kon iedereen tijdens zijn meditatie de gebeden uit het boek kiezen die het beste bij hem pasten. Hoewel de getijden voor de leken op dezelfde tijdstippen vielen als voor de monniken, valt het te betwijfelen of ze allemaal even strikt werden nageleefd.

Aan het einde van de dertiende eeuw werd een gemeenschappelijke basis gelegd waarvan hier de meest courante onderdelen volgen:

Het *calendarium*: volgens de regel moest het *calendarium* het liturgische gebruik van een welbepaald bisdom volgen. Het vermeldde voor elke dag van het jaar de heilige die of het feest dat moest worden gevierd. Dat *calendarium* is van groot belang voor het bepalen van de oorsprong van

een handschrift, want voor een welbepaalde dag kon de gevierde heilige verschillen van bisdom tot bisdom. Zo werden sommige heiligen die in een bepaalde streek minder bekend waren of er minder aanzien genoten, vervangen door lokale heiligen die er populairder waren.

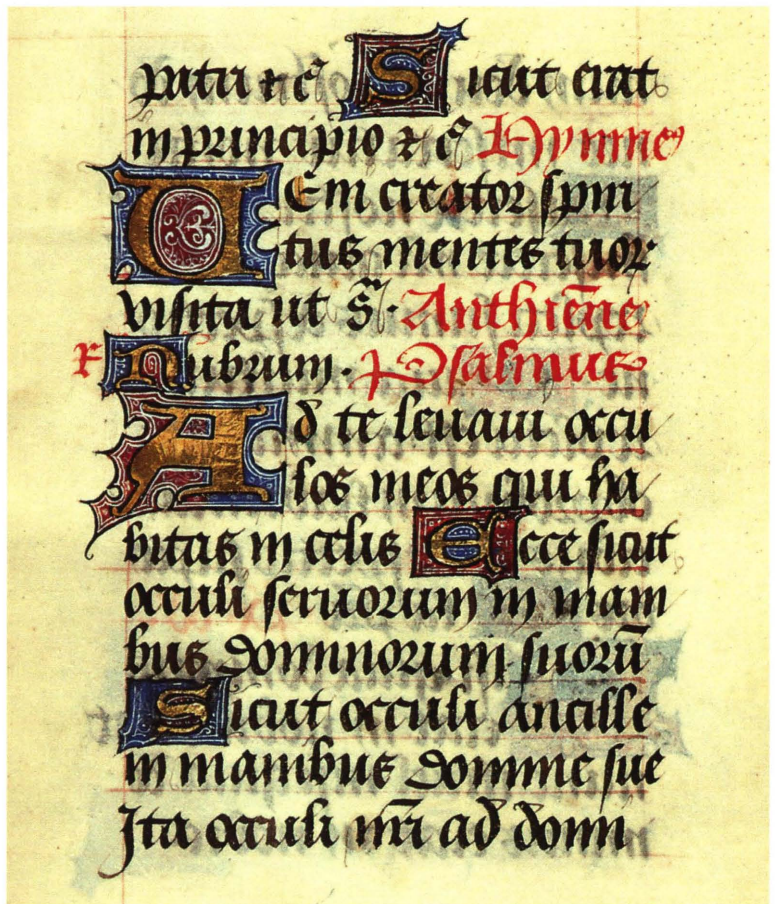
De fragmenten uit het Evangelie: het betreft passages gekozen uit elk van de vier Evangeliën, waarin Johannes, Lucas, Mattheus en Marcus de komst van Christus verhalen. Traditioneel werd bij Johannes gekozen voor de uittreksels uit de kerstmis (I, 1-14), bij Lucas voor de verhalen van de Annunciatie (I, 26-38), bij Mattheus voor Driekoningen (II, 1-12) en bij Marcus voor de opdracht aan de apostelen (XIV, 14-20).

De heilige Johannes op Patmos (f° 16^r)

De getijden van Maria: de kern van het getijdenboek bestaat uit verschillende teksten die de belangrijkste momenten uit het leven van Maria evoceren. Ze bestaan, voor elk getijde, uit een inleidend vers (een kort psalmodisch zinnetje) en responsorium (een antwoord op het voorgaande vers), gevolgd door het Gloria, een antifoon (een gezongen vers), psalmen, capituli (korte passages gelezen na een psalm), hymnen (gezongen liturgische gedichten) en gebeden of collectes (orationes). Al deze onderverdelingen ('rubrieken') worden gewoonlijk in rode of blauwe inkt geschreven om de identificatie van de verschillende passages te vergemakkelijken.

De getijden van het Kruis en de getijden van de Heilige Geest: de getijden van het Kruis handelen over het lijden van Christus en de getijden van de Heilige Geest hebben Pinksteren als thema. Allebei omvatten ze slechts een hymne, een antifoon en een gebed.

De getijden van de Heilige Geest (f° 108r°)

Aanhouding van Christus (f° 64r°)

ritatis gaudio fac videre
Per xpm **A**ntie orob
Fidelium Deus om
nium conditor et
redemptor animabus fa
mularum famularumq
tuarum remissionem au
torum tribue peccatoru
um indulgentiam qua
semper obtulerunt pie
supplicationibus con sequa
tur. Qui vivis et regis
Deus per omnia secula se
culorum amen

De boetepsalmen: er zijn zeven boetepsalmen. Ze behoren tot de basisteksten van het getijdenboek wegens de universaliteit van het vurige geloof dat erin wordt verheerlijkt. Ze drukken de bewustwording van de zonde uit, het berouw en de hoop op vergiffenis. Vijf ervan worden aan David toegeschreven.

De litanieën van de heiligen: de litanieën, die rechtstreeks teruggaan op de oorsprong van de christelijke eredienst, zijn één van de oudste vormen van liturgisch gebed. Het gaat om een reeks smeekbeden waarmee de gelovige de goddelijke barmhartigheid afsmeekt. Na het drievoudige Kyrie en het aanroepen van de Heilige Drievuldigheid, Maria en de aartsengelen, worden alle namen van de gewone heiligen en eventueel ook van de lokale heiligen gereciteerd.

› De litanieën van de heiligen (f° 148v°)

‹ Martelaarschap van de heilige Sebastianus (f° 34r°)

Het dodenofficie: dit gedeelte getuigt van de obsederende aanwezigheid van de dood in de geesten van de mensen uit die tijd. Niet dat het om iets morbide ging, maar het was belangrijk dat men op elk ogenblik goed voorbereid was op het Laatste Oordeel. Dit is niet de requiemmis, waarvan de tekst in het missaal is vastgelegd, maar een reeks van gebeden die handelen over het vertrouwen in God dat de eeuwige rust zal verzekeren.

De voorbeden der heiligen: deze korte gebeden uit het breviarium bestaan uit een antifoon, een vers, een responsorium en een oratie. De keuze die in elk handschrift werd gemaakt om deze of gene heilige te aanroepen kan, naar het voorbeeld van het calendarium, een waardevolle informatiebron zijn over de oorsprong of de bestemming van het boek. Lokale heiligen zijn immers vaak vertegenwoordigd en worden, tot op zekere hoogte, gekozen volgens de wensen van de opdrachtgever.

David in gebed (f° 133^r)

Dit zijn, kort samengevat, de verschillende delen waaruit een getijdenboek bestaat en de volgorde waarin ze het vaakst voorkomen. Afhankelijk van de verbeelding van de kopiist of de wensen van de opdrachtgever konden echter bepaalde gebeden worden toegevoegd en andere weggelaten. Men zou zelfs kunnen stellen dat elke codex die tot heden bewaard is gebleven, een variant op het beschreven model is, of toch minstens een aantal eigenheden vertoont inzake de keuze van de teksten, hun aantal en hun uitwerking, alsook van de illustraties.

Omdat het getijdenboek voor de privé-sfeer bestemd was, hoeft het niet te verbazen dat zich onder hen echte 'pareltjes' van de miniatuurkunst bevonden. Dit type werk was immers niet alleen een hulpmiddel voor privé-devotie maar was tevens een luxeobject dat bijdroeg tot het prestige van zijn eigenaar. In de vijftiende eeuw kende de rijkdom van de verluchting trouwens haar hoogtepunt.

Dankzij hun gebruik, hun verspreiding, hun teksten en hun verluchting, vormen de getijdenboeken een essentiële bron voor de studie van de religieuze geschiedenis in onze contreien en stellen ze ons in staat om de geestelijke en materiële bekommernissen van de leken aan het einde van de Middeleeuwen beter te begrijpen.

Rouwtafereel (f° 157r°)

De Vlaamse Primitieven

Gedurende de Middeleeuwen was de miniatuurkunst lange tijd een van de belangrijkste kunstvormen, naast de edelsmeedkunst, de beeldhouwkunst, de frescokunst en de tapijtkunst. Tijdens de vijftiende eeuw deed zich echter een ingrijpende ontwikkeling voor, met de opkomst van de schilderkunst, eerst op paneel en dan op doek. Niet dat het om een echte breuk ging: sommige miniaturisten werden schilders, er circuleerden voorbeeldenboeken, en zelfs de gebruikte technieken waren niet fundamenteel verschillend. Maar de perceptie van het beeld als dusdanig werd totaal anders, mede als gevolg van de technieken die gebruikt werden om dat beeld zo authentiek mogelijk te maken. De conceptie en uitvoering van de werken werd bewust door de schilder getransformeerd om de realiteit uit te beelden. De schilderkunst werd de spiegel van de werkelijkheid. Elementen die hiertoe bijdroegen waren de weergave van de derde dimensie (met het onderzoek naar het perspectief dat door de Italianen was ingezet), de aandacht voor het contemporaine, zowel in de ruimte als in de tijd (de figuren werden gekleed volgens de mode van het hof en werden meestal afgebeeld vóór of in eigentijdse architectuur), en het gebruik van trompe-l'oeil-effecten (objecten die op de omlijsting doorlopen, insecten die op het houtwerk lijken te kruipen). Het doel van al deze technieken was een illusie van werkelijkheid te scheppen.

De picturale techniek die hiervoor werd gebruikt, was de olieverfschilderkunst. Als grondleggers van deze techniek golden lange tijd de virtuoze gebroeders van Eyck, maar de olieverfschilderkunst was al veel langer bekend, namelijk al sinds de achtste eeuw.

De échte vernieuwing schuilde in de vindingrijke manier waarop de gebroeders van Eyck deze techniek toepasten.

Toch was de miniatuurkunst, waarvan Parijs tijdens de voorafgaande eeuw het grote centrum was, ook naar een totaal nieuwe esthetiek geëvolueerd. Toen Parijs een Engelse stad was geworden nadat het Franse hof en zijn gevolg van *seigneurs* de stad hadden verlaten, besliste Filips de Goede zich in de noordelijke provincies te vestigen. Uiteraard nam hij ook 'zijn' kunstenaars mee. De aanwezigheid van de vorst, de gunstige politieke en economische omstandigheden en de ontwikkeling van grote stedelijke centra bevorderden de culturele en artistieke uitwisselingen. Robert Campin (de Meester van

Flémalle) werkte tot in 1444 in Doornik, net als zijn leerling Jaques Daret, die er in 1432 vrijmeester werd. Jan Van Eyck vestigde zich omstreeks 1430 in Brugge. Rogier Van der Weyden trok, na zijn opleiding in Doornik, in 1435 naar Brussel. Petrus Christus werkte al sinds 1444 in Brugge. Dirk Bouts, die uit Leuven afkomstig was, werd in 1468 hofschilder. Hugo van der Goes werkte eerst in Brugge en dan, omstreeks 1467, in Gent. Hans Memling, die rond 1465 in Brugge arriveerde, bleef daar werken tot zijn dood in 1494. Allen beslisten ze zich in de grote steden te vestigen, dicht bij hun vorst, waar ze zekerheid en rijke opdrachtgevers vonden.

Sommige van die kunstenaars mochten, mits ze een belasting betaalden, een winkel of verkoopplaats openen die ook dienst deed als wat we nu een 'kunstgalerij' zouden noemen. De adel, de hoge ambtenarij maar ook de rijke burgers kwamen er hun bestellingen plaatsen. Beurzen waar de kunstenaars hun werken vrij konden tentoonstellen en verkopen, werden onder meer gehouden in Brugge, Antwerpen en Bergen-op-Zoom. De genootschappen en de schildersgilden, waarvan de miniaturisten volwaardig lid waren, maakten uitwisseling, en a fortiori nabootsing, mogelijk. Het lijkt geen twijfel dat de grote meesters elkaar goed kenden. Dit veronderstelt uiteraard dat, ondanks specifieke opleidingen die in de ateliers werden gegeven, de werken bekend waren in de beide kunstinstellingen. Dat verklaart meteen de overeenkomsten in compositie en stijl tussen sommige miniaturen en de ezelschilderkunst. Voorbeelden hiervan zijn Simon Marmion, ook de 'prins der boekverluchters' genoemd, die het retabel van Saint-Omer (bewaard in Berlijn) verwezenlijkte, en Jan Tavernier, waarvan sommige miniaturen onmiskenbaar aan de werken van Robert Campin schatplichtig zijn.

Opdrachtgever die de communie ontvangt (f° 52r°)

Het Getijdenboek van Tavernier, een zeldzaam handschrift vol verrassingen

*Toeschrijving van de miniaturen:
ontstaansgeschiedenis van een hybride handschrift*

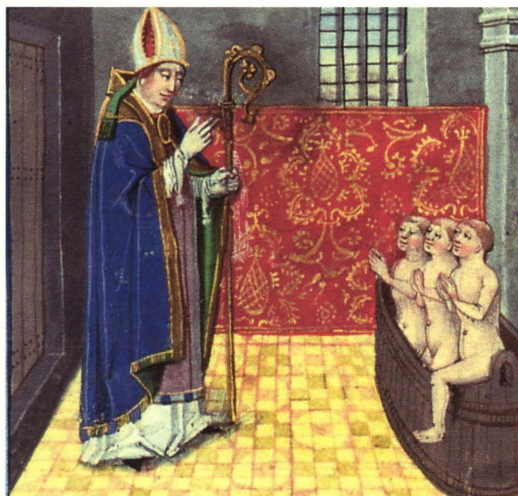
Met uitzondering van de miniaturen met Sint-Nicolaas (f° 31^r), Sint-Adrianus (f° 35^r), Sint-Antonius (f° 37^r) en de voorstelling van de opdrachtgever (f°s 55^r en 179^r), die allemaal aan Loyset Liédet kunnen worden toegeschreven, en van twee andere illustraties (f°s 30^r: Sint-Kwinten en 34^r: Sint-Sebastiaan), die waarschijnlijk het werk zijn van een derde, anonieme miniaturist, is de verlichting van het door de Koning Boudewijnstichting aangekochte getijdenboek van de hand van Jan Tavernier, één van de befaamdste onder de boekverluchters die genoten van het mecenaat van de hertogen van Bourgondië⁴. Van deze kunstenaar, die wellicht afkomstig was uit Oudenaarde – een stad die toentertijd bekend was om haar tapijtwerk – is de loopbaan, althans het eerste deel ervan, betrekkelijk goed gedocumenteerd.

⁴ Zie omtrent deze boekverluchter: Winkler 1978, pp. 58-66 en 75-76; Vlaamse miniatuur 1959, nrs. 85, 87, 88, 90 en 98, alsook pp. 86-90 en 97-98; Frederickx 1960, pp. 83-107; Dogaer 1987, pp. 70-76; Avril 1999, p. 9-22; en Vanwijnsberghe 2001, pp. 21-25.

◀ *De Heilige Nicolaas*
(f° 31^r)

› *Martelaarschap van de heilige Kwinten* (f° 30^r)

De invloeden van Robert Campin en Rogier van der Weyden, die in heel zijn oeuvre aanwezig zijn, doen besluiten dat Tavernier zijn opleiding grotendeels in Henegouwen kreeg. Zijn naam wordt al vermeld in het *Registre d'inscription de la corporation des peintres et verriers tournoisiers* in 1434. Tavernier werd toen meester, een titel die hem in staat stelde zijn vak wettelijk en vrij uit te oefenen. We weten echter niet of hij op dat ogenblik al vrijmeester was in een andere stad, dan wel of hij zijn opleiding

De heilige Barbara (f° 28r°)

daadwerkelijk in Doornik aanvatte. Voorlopig zijn er geen elementen die ons in staat stellen deze vraag te beantwoorden⁵.

⁵ Een stand van zaken omtrent Taverniers opleiding in Doornik vindt de lezer in Vanwijnsberghe 2001, pp. 23-24, noten 135-141.

In verband met de aanvang van zijn loopbaan, dus vóór 1450, en de eerste opdrachten van de hertog moet men nu in de eerste plaats Avril 1999, pp. 9-22, raadplegen betreffende een getijdenboek dat eveneens aan Jan Tavernier wordt toegeschreven en onlangs verworven werd door de Bibliothèque nationale de France (Paris, BNF, ms. nouv. acq. lat. 3225).

◁ *Boodschap aan de herders*,
Getijdenboek van Den Haag,
Zuidelijke Nederlanden,
Oudenaarde (?),
ca. 1450-1460 (f° 136^v).
Den Haag, KB, ms. 76 F 2.

▷ *Filips de Goede gekniel in gebed*,
Getijdenboek van Den Haag,
Zuidelijke Nederlanden,
Oudenaarde (?),
ca. 1450-1460 (f° 44^v).
Den Haag, KB, ms. 76 F 2.

Feit is dat Tavernier in 1440 een leerjongen aannam, een zekere Hacquinot Le Franc, die hem moest helpen bij zijn werk. Dat kan erop wijzen dat de bestellingen van dan af regelmatig binnenliepen. Maar de activiteiten van Jan Tavernier bleven niet tot Doornik beperkt. Al heel vroeg – waarschijnlijk al zodra hij meester werd – lijkt hij op zoek te zijn gegaan naar nieuwe markten, en vooral naar potentiële kopers, in de naburige steden. In 1436, en vervolgens in 1441-1442, wordt hij in Gent gesignaleerd, een rijke en bedrijvige metropool die hem heel wat betere vooruitzichten bood dan de provinciesteden. Zijn naam wordt ook met Brugge in verband gebracht, maar daarover bestaat geen enkele zekerheid.

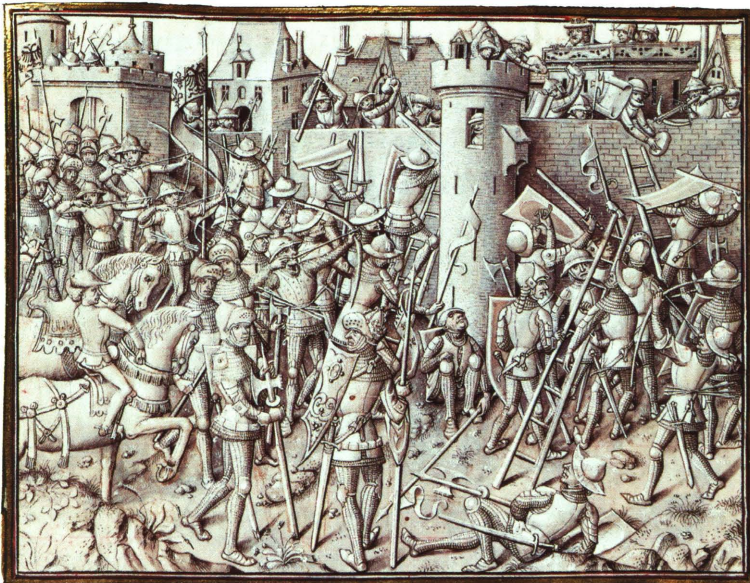
Jan Tavernier behoorde tot die rondtrekkende ‘ondernemers’ die niet tegen reizen opzagen en naar de plaatsen trokken waar zich de belangrijkste opdrachtgevers bevonden. Die zoektocht naar een grotere cliënteel verliep echter niet zonder slag of stoot. In Gent, bijvoorbeeld, liep het slecht af. Jan Tavernier haalde er zich de ergernis en de wrok van zijn collega’s op de hals. Hij werd ervan beschuldigd zich niets aan te trekken van de gebruiken door te weigeren zich aan te sluiten bij het gilde van plaatselijke schilders. Toegegeven, het verwijt was niet ongegrond.

De grootste steden van de Zuidelijke Nederlanden kenden in die periode een ongekende groei, zowel op handels- als op bevolkingsgebied. De Bourgondische steden werden overspoeld door kooplieden, ambachtslui, bankiers, edelsmeden en vooral kunstenaars uit verschillende contreien. Dat de lokale schilders en boekverluchters zich in die omstandigheden probeerden te wapenen door de kunsthandel naar zich toe te trekken en te regelen, hoeft dan ook niet te verbazen. Hoe dan ook, de boekverluchter uit Oudenaarde moest, misschien onder druk van een daadwerkelijke veroordeling, in 1441 voor de schepenen van de *Keure* beloven geen schilderopdrachten meer te aanvaarden zolang hij zich niet bij het gilde aansloot.

Deze conflicten blijven echter veeleer anekdotisch. Ze deden in elk geval geen afbreuk aan de groeiende faam van Tavernier, die toen in de gunst kwam van de grootste mecenas van zijn tijd: Filips de Goede. Zijn talenten als vernieuwer lieten de hertog van Bourgondië duidelijk niet onverschillig. In 1454 verschijnt de naam van Tavernier – naast die van tal van andere schilders – in de hertogelijke archieven, met name in het uitgavenregister met betrekking tot de voorbereiding van het ‘Banquet du Faisan’ dat in Rijsel werd gehouden. Dat banket was een evenement zonder voorgaande, met niet alleen een culturele maar ook een politieke draagwijdte, dat de macht van de hertog moest verstevigen en legitimeren. Bijgestaan door een ‘varlet’, een assistent, werkte Tavernier gedurende zestien dagen aan de voorbereiding van de festiviteiten. Hij kreeg daarvoor

Belegering van de stad Buda
David Aubert, *Chroniques et conquestes de Charlemaine, deel I, Zuidelijke Nederlanden, 1458-1460* (f° 166v°).
Brussel, KBR, ms. 9066.

een salaris dat hoger was dan dat van zijn collega's, wat al een idee geeft van de kwaliteit en de omvang van zijn werk.

⁶ Den Haag, KB, ms. 76 F 2. Zie over het Getijdenboek van Den Haag: Mueller 1958, pp. 42-53 en 112-114; Liefünck 1970, pp. 237-242; en Schatborn 1970, pp. 45-48. De identificatie van dit handschrift met het getijdenboek in grisaille besteld door Filips de Goede bij Jan Tavernier wordt nochtans, op goede gronden, in twijfel getrokken door Anne Korteweg in een studie die in 2002 in het volgende deel van het Corpus of Illuminated Manuscripts wordt gepubliceerd. Een van haar argumenten heeft betrekking op een in 1455 gedateerd archiefstuk dat foutief zou zijn geïnterpreteerd.

⁷ Rijsel, Archives départementales du Nord, B 2037, boekhoudkundige stukken, nr. 1.

⁸ Brussel, KBR, ms. 9066, 9067 en 9068.

◀ *Presentatie van het handschrift aan Filips de Goede*
David Aubert, Chroniques et conquestes de Charlemaigne, deel I, Zuidelijke Nederlanden, 1458-1460 (f° 11°). Brussel, KBR, ms. 9066.

› *Ambassadeurs van Karel voor Geoffroy*
David Aubert, Chroniques et conquestes de Charlemaigne, deel I, Zuidelijke Nederlanden, 1458-1460 (f° 169°). Brussel, KBR, ms. 9066.

Van dan af, en zeker tot in 1460, duikt de naam van Tavernier, die toen als inwoner van Oudenaarde was ingeschreven, geregeld op in de Bourgondische rekeningen. Hoewel hij geen officieel hofkunstenaar was, behoorde hij toch tot de geliefkoosde miniaturisten van de hertog. In enkele maanden tijd gaf Filips de Goede hem verscheidene grote opdrachten en vertrouwde hem onder meer de verluchting van een getijdenboek in grisaille toe, dat geruime tijd werd geïdentificeerd met een handschrift bewaard in Den Haag⁶. Een interessante constatering is trouwens dat zowel deze codex als het *Getijdenboek van Tavernier* een groep van drie gebeden in het Frans bevatten die, zoals Dominique Vanwijnsberghe aantoonde, in geen enkel ander persoonlijk devotiehandschrift van de hertog voorkomen.

Omstreeks 1459-1460 werd Tavernier per hertogelijk mandement vergoed voor verscheidene verluchtingsopdrachten, onder meer voor 'certaines histoires de blanc et de noir, que, de nostre commandement et ordonnance, il a faictes ou premier volume du livre de Charlemaigne, qui est presentement porté par devers nous, comme de celles qu'il doit faire au second volume dudit livre de Charlemaigne, L escuz [...]'⁷. Dit werk heeft alle diefstallen, plunderingen, vernielingen en andere lotgevallen overleefd. Het gaat om de befaamde *Chroniques et conquestes de Charlemaigne*, bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van België⁸. Dit uitzonderlijke werk, oorspronkelijk in twee en nu in drie delen, wordt door velen als het meesterwerk van Tavernier beschouwd. Uit de proloog leren we dat de kopiïst, David Aubert, ook 'remanieur' en

‘escripvain’ genoemd, met het opstellen van de tekst begon op verzoek van Jean V de Créquy, een aristocraat uit het noordelijke deel van Frankrijk. Jean de Créquy zou het werk echter nooit in handen krijgen. Nadat hij het eerste deel ervan gezien had, eiste Filips de Goede, gebruikmakend van zijn absolute macht in de Zuidelijke Nederlanden, er het bezit van op en liet hij de transcriptie voor zichzelf beëindigen⁹.

De *Chroniques et conquestes de Charlemaine* omvatten niet minder dan honderdvijftig scènes in grisaille, ‘ymaiges de blanc et de noir’ zoals men ze toen graag omschreef. De techniek van de grisaille of de grauw schilderij – schilderwerk in camaïeu waarin uitsluitend zwarte, grijze en witte tinten, soms aangevuld met goud, worden gebruikt – was toen erg in zwang in bibliotheek kringen, met name aan het hof van Bourgondië. Tavernier muntte uit in deze techniek. Daarenboven gaf hij in de *Chroniques et conquestes de Charlemaine* blijk van een ongevoel talent als verteller. De verlichtingen zijn verlevendigd met tal van personages, bewegingen en anekdotische elementen die de werkelijkheid goed weergeven en de geïllustreerde taferelen een waarachtigheid verlenen die men zelden bij de andere boekverlichters uit dezelfde tijd aantreft. De composities zitten gevat in ruimten die – en dit is een vernieuwing – rekening houden met de diepte en waarin de horizon, die heel hoog is geplaatst, een panoramisch

⁹ Het colofon van het derde deel (Brussel, KBR, ms. 9068, f° 279v) vermeldt deze aanpassing als volgt: «Cy fine le second volume des conquestes du noble empereur Charlemaine lequel par le commandement et ordonnance de [...] Philippe duc de Bourgoigne [...] a estez extrait et couchie en cler francois par David Aubert lan de grace mil quatre cens cinquanteuit.»

〈 *Aftocht van het Franse kruisvaartleger Guillaume Adam, Avis pour faire le passage d'Outremer, Rijsel, 1455 (f° 9v°). Brussel, KBR, ms. 9095.*

〉 *Alexander de Grote en Hannibal debatteren over de eer in aanwezigheid van Scipio Africanus voor Minos, rechter van de Onderwereld Recueil didactique, Franse vertaling van Jean Miélot, Zuidelijke Nederlanden, 1449-1450 (f° 3r°). Brussel, KBR, ms. 9278-80.*

De heilige Adrianus (f° 35v°)

uitzicht creëert. Het gaat om heel gevarieerde en doorwrochte composities. Ze bieden een syncretische voorstelling van de gebeurtenissen door op eenzelfde afbeelding verschillende episodes naast elkaar te tonen. Wapens, vaandels, banieren, diverse voorwerpen, zelfs fragmenten van personages reiken soms tot buiten de randen, alsof de ruimte die hen is toegemeten te eng is. Die innovaties vloeien bijna automatisch voort uit het behandelde onderwerp. In de epische en profane literatuur genoten de boekverluchters immers een verbeeldingsvrijheid die in religieuze werken ondenkbaar was. Al deze kenmerken zijn in het *Getijdenboek van Tavernier* nochtans op de achtergrond aanwezig.

Het oeuvre van Jan Tavernier omvat ook nog de miniaturen in grisaille uit de *Miracles de Notre-Dame*, de prozaversie van een mariaal gedicht van Gautier de Coincy. Het werk is nu opgedeeld in twee volumes, die in respectievelijk Oxford en Parijs worden bewaard¹⁰. Nog een ander belangrijk element: de meeste handschriften die Jan Tavernier voor Filips de Schone illustreerde, werden geschreven, samengesteld en zelfs gekopieerd door Jean Miélot, secretaris van de hertog en toekomstig kanunnik van Rijsel. Dat is onder meer het geval voor een *Traité sur l'oraison dominicale*, gedateerd na 1457¹¹, een *Débat entre les trois princes*¹², een volume van de *Advis directif pour faire le passage d'Outremer* van Guillaume Adam uit 1455¹³, een Franse versie (*Traité des quatre dernières choses*) van de *De quatuor novissimis* van Gerardus van Vliederveen¹⁴, of nog een *Mortifiement de vaine plaisance* van René d'Anjou, verlicht voor Isabella van Portugal, echtgenote van Filips de Goede¹⁵. Tavernier verzorgde ook twee tafereelen voor het persoonlijke brevier van de hertog¹⁶, geïllustreerd door Willem Vrelant,

¹⁰ Parijs, BNF, ms. fr. 9198 en Oxford, Bodleian Library, ms. Douce 374.

¹¹ Brussel, KBR, ms. 9092.

¹² Brussel, KBR, ms. 9278-80.

¹³ Brussel, KBR, ms. 9095.

¹⁴ Brussel, KBR, ms. 11129. Wat betreft de Franse versie van *De quatuor novissimis* van Gerardus van Vliederveen, zie de notitie van Ann Kelders in Bousmanne en Van Hoorebeeck 2001, pp. 302-304. Vandaag de dag wordt aangenomen dat de kartuizer Denys de Ryckel, die het traktaat *De quatuor hominis novissimis* heeft geschreven, niet de auteur is van *De quatuor novissimis*, ondanks de onmiskenbare overeenkomsten qua thema en titel van de twee werken.

¹⁵ Brussel, KBR, ms. 10308.

¹⁶ Brussel, KBR, ms. 9511, pars hiemalis.

◁ *Tafereel uit de kinderjaren van Christus, Jezus onder de schriftgeleerden Ludolf van Saksen, Vita Christi, Franse vertaling van Jean Aubert, Zuidelijke Nederlanden, 1449-1450 (f° 49v°). Brussel, KBR, ms. IV 106.*

▷ *Geboorte (f° 96v°)*

een boekverluchter afkomstig uit Utrecht maar werkzaam in Brugge, die ook de gunsten genoot van de ‘Grand Duc de l’Occident’¹⁷.

De folio’s 31r^o, 35r^o, 37r^o, 55r^o en 179r^o in het *Getijdenboek van Tavernier* moeten aan een tweede miniaturist worden toegeschreven: Loysset Liédet. Deze productieve kunstenaar uit Hesdin in Artesië vinden we in 1468 terug in Brugge, waar hij lid is van het gilde van de boekverluchters¹⁸. Hij lijkt aldaar te hebben gewerkt tot aan zijn dood in 1479. Ook zijn naam duikt vaak op in de Bourgondische archieven. In 1468, bijvoorbeeld, wordt hij betaald voor honderd dertien miniaturen: tweeëntwintig in het derde deel van de *Chroniques de Hainaut*¹⁹, twintig in een niet teruggevonden *Bible moralisée*, nog eens twintig in een versie van de *Vengeance de Notre-Seigneur*²⁰ en eenenvijftig in het eerste deel van een *Renaut de Montauban*²¹. In 1470 neemt hij honderd en twee miniaturen voor zijn rekening in een handschrift in vier volumes van de *Histoire de Charles Martel*, besteld door Filips de Goede²². Er zouden nog tal van opdrachten volgen. Liédet produceerde veel. Te veel, volgens sommigen, want de kwaliteit van zijn werk is ongelijkmatig. Fraaie werken staan er naast heel middelmatige. In nog geen vier jaar werkte Liédet, van nabij of van ver, mee aan meer dan twintig handschriften, goed voor verscheidene honderden miniaturen. Een enorme productie die onmogelijk was zonder de inbreng van assistenten en medewerkers. Zijn stijl is makkelijk te herkennen: uitgerekte personages, vaak te groot, in stereotiepe houdingen met een maniërisme dat herinnert aan de eigenzinnigheden van de hoofse stijl. Terechte kritiek, maar daartegenover staan de onmiskenbare verhalende kwaliteiten van zijn miniaturen, die hierdoor een grote levendigheid krijgen.

*Doop van Christus
Ludolf van Saksen,
Vita Christi, Franse
vertaling van Jean Aubert,
Zuidelijke Nederlanden,
1449-1450 (P 53v^o).
Brussel, KBR, ms. IV 106.*

¹⁷ Over Willem Vrelant, zie Bousmanne 1997 en Bousmanne 2000, pp. 75-82. De door Jan Tavernier geïllustreerde passages in het *Bréviaire de Philippe le Bon* (Brussel, KBR, ms. 9511) evoceren de Boom van Jesse (f 15r) en de Geboorte van Christus (f 43v). Heeft Tavernier voorbereidende tekeningen gemaakt voor bepaalde voorstellingen, die nadien door Vrelant werden uitgewerkt nadat de kunstenaar uit Oudenaarde het werk had opgegeven? Met deze hypothese van François Avril, die hij onder meer toepast op het tafereel van het Pinksterfeest op folio 232v, dient in elk geval rekening te worden gehouden; zie Avril 1999, p. 12 en 21, noot 17.

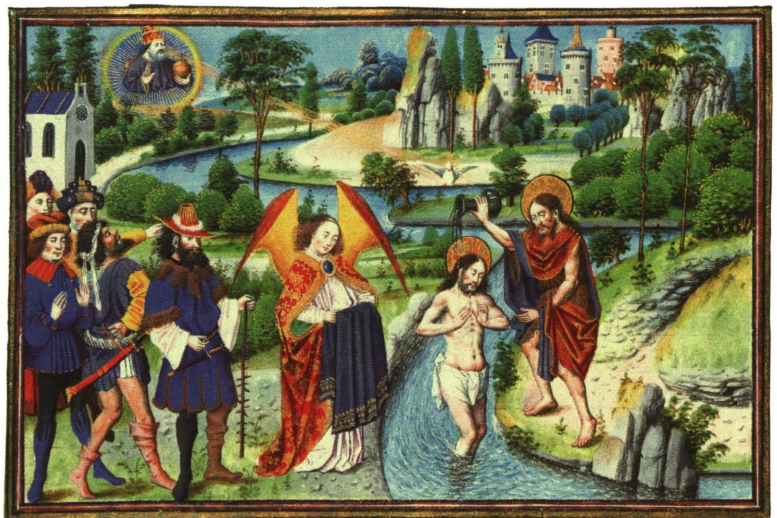
¹⁸ Ongetwijfeld wegens zijn rijke productie is er tot op heden nog geen monografie over Loysset Liédet verschenen. Toch zijn al verschillende studies aan hem gewijd. Voor een bibliografie, zie Bousmanne 2000, p. 80, noot 22.

¹⁹ Brussel, KBR, ms. 9244.

²⁰ Chatsworth, Coll. Duke of Devonshire, ms. 7310.

²¹ Parijs, B. Arsenal, ms. 5072.

²² Brussel, KBR, ms. 6, 7, 8 en 9.

De heilige Christoffel (f° 27r°)

De vervaardiging van het handschrift en de verschillende illustratiefazen: een poging tot reconstructie

Blijft de vraag naar de ontstaansgeschiedenis van het *Getijdenboek van Tavernier*. Met andere woorden, het verhaal, stap voor stap, van zijn vervaardiging. Het probleem is niet eenvoudig, want de verwezenlijking van het handschrift is in verschillende fasen verlopen, op verschillende tijdstippen en onder ongewone omstandigheden. Hoe kunnen we orde scheppen in de ogenschijnlijke chaos in de teksten en de illustraties? Hoe kunnen we de afwezigheid van elke logica in de decoratieve elementen of in de bladspiegel duiden? Wat dat betreft, kunnen we alvast een hypothese formuleren. Dit handschrift zou niet in één keer zijn vervaardigd, maar zou het resultaat zijn van verscheidene toevoegingen en opeenvolgende aanpassingen. Het zou dus een heterogeen werk zijn, bestaande uit diverse delen die men probeerde te verenigen in een min of meer samenhangend geheel. Op zich is dat geen uitzonderlijk verschijnsel: veel middeleeuwse handschriften waren het voorwerp van toevoegingen en aanpassingen. In de Middeleeuwen waren boeken niet enkel een luxartikel. Ze werden gelezen, geraadpleegd, geannoteerd. Het was dan ook geen heiligschennis een boek aan te passen door er tekstgedeelten aan toe te voegen of uit te verwijderen. Filips de Goede zelf mocht dit graag doen. Het bekendste voorbeeld in de *Librije van de Hertogen van Bourgondië* is ongetwijfeld het getijdenboek dat hij erfde van zijn grootvader, Filips de Stoute²³. We merken er de interventie van Jean Miélot in de vorm van tal van toevoegingen, meer bepaald gebeden en de negen lessen uit de dodenvigilie op de folio's 99^v tot 144^v, die waarschijnlijk na 1451 werden geschreven²⁴.

Maar laten we terugkeren naar het *Getijdenboek van Tavernier*. Omstreeks 1450 of kort nadien koos een belangrijk opdrachtgever Jan Tavernier, toen nog een jong en veelbelovend kunstenaar, voor de uitvoering van een getijdenboek voor persoonlijk gebruik. Verschillende elementen laten vermoeden dat deze hooggeplaatste opdrachtgever niemand minder was dan de 'Grand Duc de l'Occident' zelf. Deze stelling kan, zoals Dominique Vanwijnsberghe aangeeft, worden gestaafd door tekstuele maar ook codicologische en iconografische argumenten. Een eerste conclusie dringt zich dus op: het is niet vergezocht om in het *Getijdenboek van Tavernier* een persoonlijke opdracht van de hertog te zien. Voor deze stelling bestaat weliswaar geen absoluut bewijs, maar er zijn wel tal van elementen die, hoe onrechtstreeks ook, in dezelfde richting wijzen. Een doorslaggevend argument is er dus niet, maar heel wat middeleeuwse

²³ Brussel, KBR, ms. 11035-37 en Cambridge, Fitzwilliam Museum, ms. 3-1954.

²⁴ Wij willen erop wijzen dat de *Bruxellensis 10392* in feite het tweede deel vormt van een tweedelig devotiehandschrift, waarvan het eerste deel, oorspronkelijk in één band en getiteld *Grandes Heures de Philippe le Hardi*, naderhand in twee afzonderlijke codices is opgesplitst: Brussel, KBR, ms. 11035-37 en Cambridge, Fitzwilliam Museum, ms. 3-1954. Over deze handschriften met hun bewogen geschiedenis, zie de bijdragen van Claudine Lemaire en Céline Van Hoorbeek in Bousmanne en Van Hoorbeek 2001, pp. 229-242 en 264-272.

Maria met Kind en musicerende engelen (f° 39r°)

Kruisafneming (f° 69v°)

handschriften zijn, naar onze mening, al op een veel wankelere basis aan miniaturisten toegeschreven of met opdrachtgevers in verband gebracht.

Om het verzoek van de hertog in te willigen, begon Tavernier met de miniaturen bij de passages uit het Evangelie (f°s 16r°, 18r°, 21r° en 23r°) en bij de gebeden tot Sint-Christoffel en Sint-Barbara (fos 27r°-28r°), evenals met de voorstellingen van Maria met Kind voor de oratie *Obsecro te* (f° 39r°), van de biddende opdrachtgever (f° 46r°) en van de opdrachtgever die de communie ontvangt (f° 52r°) – allebei ter illustratie van Franse gebeden –, van de Aanhouding van Christus voor de getijden van het Kruis (f° 64r°) en van het gebed tot de Heilige Drievuldigheid (f° 155r°). Hij verzorgde tevens de gehistoriseerde initialen, kleine miniaturen die niet veel werk vereisten (f°s 65v°, 67r°, 67v°, 68v° en 69v°).

De realisatie van de codex was op de goede weg. Toch bleef het werk onvoltooid. Waarom? Was Filips de Goede niet langer geïnteresseerd? Vroeg hij uitdrukkelijk aan de verluchter uit Oudenaarde om een ander iconografisch programma aan te vatten en het eerste handschrift aan de kant te zetten? Hebben andere belangrijke redenen Tavernier belet om zijn werk te voltooien? In dit stadium van onze kennis kan deze vraag moeilijk beantwoord worden. Het mysterie blijft.

Hoe dan ook, toen Filips de Goede in juni 1467 overleed, bevond het werk zich nog steeds in een embryonaal stadium. De laatste hertog van Bourgondië, Karel de Stoute, erfde de prestigieuze hertogelijke bibliotheek, die gedurende meer dan anderhalve eeuw geduldig door zijn voorvaderen was samengesteld. We schreven het al, de inventaris van deze bibliotheek die na de dood van Filips de Goede werd opgesteld, vermeldt meer dan negenhonderd werken die alle domeinen van het denken bestrijken: theologie, de Heilige Schrift en de kerkelijke leer, ridderromans, wetenschappelijke, didactische en historische teksten, klassieke auteurs, maar ook hoofse literatuur, allemaal genres die een plaatsje vonden in de kasten of koffers van de hertogelijke collectie.

Maar deze bibliotheek vertoonde ook lacunes, werken die op de ‘wachtlijst’ stonden, boeken die niet waren afgewerkt bij gebrek aan tijd of motivatie. De inventaris van 1467-1469 vermeldt inderdaad verscheidene ‘onvolmaakte’ volumes (*‘non parfait ne lyé et non hystorie’, ‘non lyés ne hystoriez’, ‘parfait d’escripture’*)²⁵. Werken ook zonder verluchting of versiering, of waarvan de kopie nog niet klaar is, of nog – en dit komt het vaakst voor – boeken die nog moeten worden ingebonden. Het gaat

²⁵ Zie Barrois 1830, nr. 1595-1612.

De Heilige Drievuldigheid (f° 155r°)

hierbij niet om een handvol codices of om uitsluitend onbelangrijke handschriften, maar ook om enkele meesterwerken uit de 'Bourgondische' literatuur en miniatuurkunst²⁶: de *Recueil des histoires de Troyes*²⁷, de *Songe du vieil pèlerin*²⁸, de *Histoire d'Olivier de Castille*²⁹ of nog het derde deel van de *Chroniques de Hainaut* van Jacques de Guise³⁰. Het *Getijdenboek van Tavernier* behoort waarschijnlijk tot dezelfde groep.

Karel de Stoute, ook wel *Charles le Travaillant* genoemd, was een geletterd man met een levendige belangstelling, die zowel het Latijn als vreemde talen vlot beheerste; hij hield van correcte rekeningen en stelde graag orde op zaken. Met betrekking tot zijn *Librije* nam hij een coherente houding aan, of het nu uit loyaliteit ten opzichte van zijn vader was, of, waarschijnlijker, om tegemoet te komen aan zijn eigen betrachtingen en om zijn nieuwe functies via het geschreven woord te versterken. Zo plaatste de jonge hertog tussen 1468 en 1470, dus kort na zijn aantreden, talrijke bestellingen bij verschillende miniaturisten om de verlichting van de onvoltooide handschriften af te werken. Sommige belangrijke opdrachten werden toevertrouwd aan Lieven van Lathem, wiens naam tijdens die periode in enkele hertogelijke betalingen voor verschillende verlichtingsopdrachten voorkomt. Andere bestellingen – het merendeel – worden toegeschreven aan *Loyset Liédet*, die het merendeel van de te voltooien handschriften voor zijn rekening nam.

Het is ongetwijfeld in die context – omstreeks 1468-1469 – dat we de tweede uitvoeringsfase van het *Getijdenboek van Tavernier* moeten plaatsen. Zoals voor de andere 'onvolmaakte' boeken uit de hertogelijke inventaris, wilde Karel de Stoute de lacunes van de eerste uitvoeringsfase snel wegwerken. *Loyset Liédet* nam dus de rest van de illustraties van het handschrift voor zijn rekening. Zo stond hij, in de tweede fase, in voor de miniaturen bij de gebeden tot de heiligen Nicolaas, Adrianus en Antonius (f°s 31r^o, 351r^o en 371r^o) en voor twee scènes die de opdrachtgever afbeelden (f°s 55r^o en 179r^o)³¹. Het was niet de eerste keer dat *Loyset Liédet* een werk afwerkte dat al gedeeltelijk door *Tavernier* was verlicht. Dat gebeurde ook voor een versie van het *Speculum humanae salvationis* gekopieerd door *Jean Miélot*³². *Liédet* was niet als enige bij dit werk betrokken. Hij werd in zijn taak bijgestaan door een ander kunstenaar: een miniaturist die tot op heden nog niet met zekerheid geïdentificeerd is, maar wiens stijl overeenkomsten vertoont met die van de *Manselmeester*³³. Deze 'assistent' stond in voor de miniaturen van Sint-Kwinten (f° 30r^o) en Sint-Sebastiaan (f° 34r^o).

²⁶ Bousmanne 2000, pp. 75-82. Een ietwat andere interpretatie van het probleem van de 'onvolmaakte' werken wordt gegeven door Antoine De Schryver in een bijdrage getiteld 'Jacques de Bregilles, responsable de la librairie des ducs de Bourgogne sous Charles le Téméraire', in *Chroniques de Hainaut* 2000, pp. 83-89.

²⁷ Brussel, KBR, ms. 9261.

²⁸ Parijs, BNF, ms. fr. 9200-9201.

²⁹ Parijs, BNF, ms. fr. 12754.

³⁰ Brussel, KBR, ms. 9244.

³¹ De afbeelding van de opdrachtgever op folio 55r, en meer in het bijzonder de voorstelling van de monstrans (een ostensorium waarin de hostie te zien is), verdient speciale aandacht. Zijn aanwezigheid in het *Getijdenboek van Tavernier*, maar ook in het *Breviarium van Filips de Goede* (Brussel, KBR, ms. 9026, f° 258r, pars aestivalis), is niet toevallig. Ze verwijst inderdaad rechtstreeks naar de heilige hostie, een geschenk van paus Eugenius IV in 1433 aan de hertog van Bourgondië als dank voor zijn steun tijdens het concilie van Bazel. Dit geschenk, dat werd ondergebracht in de Sainte-Chapelle van Dijon, moet indruk hebben gemaakt. Om deze hostie een waardig relikwieschrijn te geven, bestelde Filips de Goede een tweevoetige ciborie, terwijl voor plechtige gelegenheden ook een monstrans in verguld zilver met het gedeelde wapen Bourgondië-Portugal werd gemaakt, ditmaal in opdracht van Isabella van Portugal; zie Bousmanne 1997, pp. 173-174 en Sotheby's 2001, pp. 138-139.

³² Parijs, BNF, ms. fr. 6275.

³³ De *Manselmeester* dankt zijn naam aan de illustratie van twee volumes van *La fleur des histoires*, een wereldkroniek samengesteld omstreeks 1466 door *Jean Mansel*, ontvanger van Filips de Goede in Hesdin (Brussel, KBR, mss. 9231 en 9232). Deze anonieme miniaturist zou het grootste stuk van het eerste deel hebben geïllustreerd, terwijl hij in het tweede deel enkel voor het frontispice verantwoordelijk zou zijn. Zie Avril en Reynaud 1993, pp. 73-75; Dogaer 1987, pp. 43-47; Smeyers 1998, pp. 311-313.

Oprichtgever in gebed (f° 55r°)

Blijft nog een derde fase die het *Getijdenboek van Tavernier* een bijkomende aantrekkingskracht verleende. We zien inderdaad dat het einde van de codex, en meer bepaald de teksten van de Mariagetijden (f°s 71r^o-132v^o), de boetepsalmen (f°s 133r^o-146v^o), de litanieën (f°s 146v^o-154v^o) en het dodenofficie (f°s 157r^o-176v^o), afwijken van wat oorspronkelijk was voorzien. Die verschillen zijn opvallend, of het nu gaat om de omlijstingen, de randversieringen of de stijl. Is, met andere woorden, aan de bestaande kern een gedeelte toegevoegd dat bestemd was voor een ander getijdenboek? Wat was de reden daarvoor? Wou men het werk sneller klaar hebben? Wou men verspreide katernen op een goedkope manier verenigen omdat ze, elk apart, geen volledig werk konden vormen? Het blijft een open vraag die zeker moet worden uitgediept. Hoe dan ook, het laatste deel van het *Getijdenboek van Tavernier* omvat 'tweedehandse' teksten en gebeden, een term die hier geen enkele pejoratieve connotatie heeft. Dit soort van laattijdige aanpassingen was immers helemaal niet uitzonderlijk. Het bijeenbrengen in eenzelfde werk van teksten van verschillende oorsprong was een courant gebruik in de Middeleeuwen.

Het feit dat de illustraties bij deze bijkomende teksten (f°s 83r^o, 96v^o, 103v^o, 112r^o, 116v^o, 125v^o, 133r^o en 157r^o) ook aan Jan Tavernier moeten worden toegeschreven, doet echter vragen rijzen. De taferelen zijn inderdaad van zijn hand, maar, zoals blijkt uit de manifeste stijlverschillen, dateren ze uit een periode die voorafgaat aan de eerste uitvoeringsfase van het handschrift.

Wat is er gebeurd? Heeft men bladen gebruikt die zich toen in de werkplaats van Tavernier bevonden? Wou men op een bepaald ogenblik in één boek verschillende entiteiten samenbrengen om te vermijden dat ze definitief verloren zouden gaan? Dit is niet ondenkbaar, te meer daar een ander katern duidelijk van de rest verschilt. Het betreft met name het elfde, met de sequentie van de metten in de Mariagetijden (f°s 71-78), geïllustreerd met een miniatuur van de Annunciatie (f° 71r^o). Daar ook ging het om een sequentie die niet in de oorspronkelijke structuur van het boek voorzien was. Dit katern is het enige van de codex waarin de initialen versierd zijn met bloemmotieven in de marges. Deze secundaire versiering verschilt volledig van die van de eerste folio's. Ook in dit geval is dus wellicht sprake van een 'hergebruikt' katern. Wat ook de verklaring moge zijn, feit blijft dat in dit stadium van de compositie miniaturen van verschillende oorsprong in eenzelfde werk werden samengebracht: de miniaturen van Tavernier uit de eerste fase, die welke Liédet en de navolger van de Manselmeester later uitvoerden, en deze die

oorspronkelijk waren bestemd voor een of twee andere, eveneens door Jan Tavernier verluchte, getijdenboeken (zie tabel II, p. 73).

Om die verschillende delen samen te voegen en aan de codex een betrekkelijk coherent profiel te geven, probeerde men daarnaast ook het handschrift te ‘uniformiseren’. De teksten moesten in elk geval op rationele wijze op elkaar volgen en de illustraties moesten stroken met de tradities. Maar ook de versiering, de ‘vormgeving’ van het handschrift, moest aan een bepaalde logica beantwoorden. Daartoe werden de penwerkinitialen uit de katernen 12 tot 15 en 19 overschilderd met purperen en blauwe veldinitialen om ze te doen gelijken op de initialen die in het eerste deel van het boek voorkomen. Deze werkwijze was uitzonderlijk. Ze getuigt nochtans van de uitgesproken wil om bladen die oorspronkelijk niet bij elkaar hoorden, eenvormig te maken.

Men kan aannemen dat deze ‘uniformisering’ aan Liédet werd toevertrouwd. Het samenvoegen van de teksten blijkt echter niet feilloos te zijn verlopen. Zo figureert het gebed tot de Heilige Drievuldigheid (f°s 155^r-156^r) vreemd genoeg aan het einde van de codex, terwijl het zich, samen met andere gelijkaardige teksten, aan het begin van het handschrift had moeten bevinden (f°s 27^r-38^r). Zo ook zijn de gebeden die de codex afsluiten (f°s 179^r-187^r), wellicht verkeerd geplaatst, daar ze logischerwijze in de reeks na folio 57 thuishoren. Toch is de verplaatsing blijkbaar niet opgemerkt toen de katernen werden verzameld vooraleer te worden ingebonden³⁴.

Het reeds verwarrende verhaal van het *Getijdenboek van Tavernier* is hiermee echter nog niet aan zijn einde gekomen. Het handschrift verdween al in de zestiende eeuw. Het vond wellicht opeenvolgend zijn onderkomen in een of meer privé-bibliotheken, ging misschien van hand tot hand en heeft dan ook waarschijnlijk het gebruikelijke lot van alle ‘verzamelobjecten’ ondergaan. Een aantal miniaturen werden uit het handschrift geknipt, waarschijnlijk om tegen een hoge prijs te worden verkocht aan weinig gewetensvolle bibliofielen³⁵. We weten niets meer over deze periode, behalve dat de codex toen hij in het bezit was van een anonieme Engelse verzamelaar, in 1989 door James Brockman werd gerestaureerd. Voor het overige blijft het gissen, tot op het ogenblik dat het handschrift opduikt in Rotthalmünster, bij boekhandelaar Heribert Tenschert, waar het door J.R. Ritman werd gekocht. Hierdoor kwam het in de collectie van de Bibliotheca Philosophica Hermetica van Amsterdam terecht, vooraleer het bij Sotheby’s in Londen te koop werd aangeboden³⁶.

³⁴ De signaturen van de katernen, die werden aangebracht net voor het handschrift werd ingebonden, hebben inderdaad een volledig logische volgorde en vertonen deze fouten niet.

³⁵ Zie hieromtrent het hoofdstuk van Pierre Cockshaw en Frédérique Johan, gewijd aan de beschrijving van het handschrift.

³⁶ Zie de beschrijvende notities van het handschrift in *Leuchtendes Mittelalter* 1989, pp. 185-207 nr. 35; *Leuchtendes Mittelalter* 1991, pp. 95-97, nr. A; en *Sotheby’s* 2001, pp. 134-151, nr. 28.

Boodschap aan de herders (f° 103v°)

De tekst en de inhoudelijke elementen

Met de reeks van gebeden en officies die zich, volledig voorspelbaar, van handschrift tot handschrift herhaalt, heeft de tekst van de getijdenboeken op het eerste gezicht weinig interessants te bieden. Maar hoe verklaart men dan de onweerstaanbare aantrekkingskracht die hij op sommige deskundigen uitoefent, in die mate zelfs dat ze soms lange uren doorbrengen met de studie van saaie bladzijden vol tekst en nauwelijks oog hebben voor de schitterende verluchting van de andere folio's? De reden is dat de teksten van de getijdenboeken, in tegenstelling tot de meeste middeleeuwse kunstvoorwerpen, waardevolle aanwijzingen bevatten die ons vaak in staat stellen de 'bestemming' van het handschrift te bepalen, met andere woorden de precieze plaats waarvan ze gemaakt zijn (een kerk, een kapittel, een abdij...) of soms zelfs de persoon in wiens opdracht ze zijn vervaardigd. De ogenschijnlijk stereotiepe inhoud verbergt lokale 'gebruiken' op cruciale plaatsen: het calendarium, de kleine getijden van Maria en het dodenoffice, de litanie en de suffragia of aanroepingen van heiligen. In deze bijdrage zullen we de verschillende elementen van de inhoud bespreken in een poging het profiel van de bestemming van het *Getijdenboek van Tavernier* te beschrijven en te zien of het strookt met de hypothese van een hertogelijke opdracht³⁷.

Uit onderzoek van het calendarium blijkt dat de kopiist twee onderscheiden bronnen heeft gebruikt. Van januari tot midden maart en van midden april tot eind juni diende een Parijs voorbeeld als model. Het stemt trouw overeen

³⁷ Mijn dank gaat uit naar Erik Drigsdahl, deskundige op het gebied van getijdenboeken en hun teksten, voor de vruchtbare gedachte-wisselingen die we omtrent het *Getijdenboek van Tavernier* hebben gehad. Voor een grondige methodologische beschrijving, zie in de eerste plaats Leroquais 1927 en Delaissé 1974.

met de kalenders van de andere bekende gebedenboeken van Filips de Goede, bewaard in München³⁸ en Den Haag³⁹. De rest – van midden maart tot midden april en van juli tot eind december – is qua vorm gebaseerd op het Franse principe van het volledige calendarium (één feest per dag), maar wijkt ervan af door de aanwezigheid van een groot aantal universele feestdagen die tot de Romeinse kalender behoren. Daarnaast merken we op dat er voor een aantal van die feestdagen, waaronder vaak de meest plechtige, een verschuiving is van één of zelfs meer dagen: zo staat de Visitatie op 3 juli in plaats van op 2 juli. Dezelfde slordigheid valt op in de transcriptie van de namen, die soms nauwelijks te herkennen zijn ('Geferin' voor 'Zephyrin' op 26 augustus, bijvoorbeeld). Wegens zijn heterogene aard verdient dit calendarium zeker een grondiger studie, zulk een goed voorbeeld is het van het gebrek aan nauwkeurigheid waarmee de kopiïsten willekeurige reeksen samenstelden, omdat ze nu eenmaal een feest moesten invullen voor elke dag van het jaar⁴⁰. Het gebruik van twee bronnen, zelfs binnen één maand, precies daar waar de bladzijden elkaar afwisselen, doet ook vragen rijzen rond de transcriptiewijze van deze teksten. Misschien putte men tegelijkertijd uit verscheidene modellen⁴¹. In elk geval heeft de kopiïst, net als in de andere gebedenboeken gemaakt in opdracht van de hertog van Bourgondië, geopteerd voor een volledig calendarium van het Franse type. Deze keuze onderscheidt het *Tavernier Getijdenboek* van de algemeen gangbare praktijk in de Bourgondische Nederlanden, waar de voorkeur uitging naar calendaria die uitsluitend de belangrijkste feestdagen vermeldden, waardoor heel wat lege plaatsen ontstonden.

De kleine getijden van Maria vormen de kern van de getijdenboeken, en dat blijkt vooral uit het aantal bladzijden: het gaat om het omvangrijkste deel van deze handschriften voor privé-devotie. Deze mariale officie bestaat uit acht canonieke uren van gebed en wordt bijna steeds geïllustreerd met een afbeeldingencyclus voor het begin van de metten, lauden, priem, terts, sext, none, vesper en completen. Naast hun devotionele functie hielpen deze miniaturen de gelovige ook zijn weg door de tekst te vinden: bij elk getijde hoorde een illustratie die, in de Bourgondische Nederlanden, meestal geïnspireerd was op het verhaal van de kindheid van Jezus. Het belang van deze afbeeldingencycli ligt ook in het feit dat ze talrijke varianten vertonen die soms een aanwijzing geven van de streek van herkomst. Tabel 1 toont hoe origineel de gekozen oplossing was voor het *Tavernier Getijdenboek* in vergelijking met de cycli die we doorgaans in de 'Vlaamse' getijdenboeken aantreffen. We zien een dubbele omkering sext/none en vesper/completen, een oplossing die we tot op heden slechts in één ander werk hebben aangetroffen, namelijk in

³⁸ München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. gall. 40.

³⁹ Den Haag, KB, ms. 76 F 2. Omtrent dit boek, zie het recentste overzicht tot op heden: Korteweg 2002 (te verschijnen).

⁴⁰ De vraag waarom twee datums (7 september en 26 oktober) leeg gebleven zijn, blijft onbeantwoord.

⁴¹ Het is een complex probleem. We zien dat de eerste 'afwijking' van het Parijse model (tweede helft van de maand maart en eerste veertien dagen van april) (f° 5v^r-6r^r) voorkomt op tegenover elkaar liggende pagina's. Het tweede afwijkende deel begint daarentegen op een recto, na een 'orthodoxe' verso (tweede helft van juni/begin juli) (f° 8v^r-9r^r).

een codex die essentieel is voor de kennis van het Brusselse handschrift: het *Getijdenboek van Claudio Villa*, toe te schrijven aan een eersterangs kunstenaar uit de omgeving van Jan de Tavernier⁴².

	KBR, ms. IV 1290	'Vlaamse' cyclus
Metten	Annunciatie	Annunciatie
Lauden	Visitatie	Visitatie
Priem	Geboorte	Geboorte
Terts	Aankondiging aan de herders	Aankondiging aan de herders
Sext	[Presentatie]	Aanbidding der Wijzen
None	Aanbidding der Wijzen	Presentatie
Vesper	Vlucht naar Egypte	Kindermoord te Bethlehem
Completen	Kindermoord te Bethlehem	Vlucht naar Egypte

Tabel 1 – *Cyclus van de Kindheid van Jezus in het Tavernier Getijdenboek vergeleken met de 'Vlaamse' cyclus*

Als we deze cyclus vergelijken met die in de twee andere getijdenboeken toegeschreven aan Tavernier (tabel 2), dan zien we dat de Brusselse codex en het *Getijdenboek van Claudio Villa* opvallen door hun keuze, in de priem en terts, voor de 'Vlaamse' oplossing (tabel 1). Met de handschriften van Den Haag en Parijs hebben ze dan weer de omkering sext/none en vesper/completen gemeen die typisch is voor de Tavernier groep, waarop ze uiteindelijk een meer orthodoxe variant vormen. Het onderzoek van de illustratiecyclus bevestigt dus wat al uit de stilistische analyse was gebleken, namelijk de nauwe band tussen de *Bruxellensis IV 1290* en het werk van Jan de Tavernier.

	KBR, ms. IV 1290 en getijdenboek van Claudio Villa (bewaarplaats onbekend)	Den Haag, ms. KB,76 F2	Parijs, BNF, ms. nouv. acq. lat. 3225
Metten	Annunciatie	Annunciatie	Annunciatie
Lauden	Visitatie	Visitatie	Visitatie
Priem	Geboorte	Aankondiging aan de herders	Aankondiging aan de herders
Terts	Aankondiging aan de herders	Geboorte	[Geboorte]
Sext	[Presentatie]	Presentatie	Presentatie
None	Aanbidding der Wijzen	Aanbidding der Wijzen	[Aanbidding der Wijzen]
Vespers	Vlucht naar Egypte	Vlucht naar Egypte	Vlucht naar Egypte
Completen	Kindermoord te Bethlehem	Kroning van Maria	Kindermoord te Bethlehem

⁴² Zie Avril 1999, p. 20, noot 7. Over het *Getijdenboek van Claudio Villa*, dat voor het eerst werd gesignaleerd in 1939, zie Sotheby's 1939, nr. 12. Het handschrift kwam opeenvolgend terecht in de collecties van Perkins, Spitzer en Van Zuylen: zie Perkins 1873, lot 599; Spitzer 1892, nr. 26, pp. 140-141; Sotheby's 1929, nr. 190 (met dank aan Heribert Tenschert voor het gebruik van zijn onuitputtelijke verzameling veilingcatalogi). Hoef het gezegd dat we met ongeduld uitkijken naar het ogenblik dat deze schat opnieuw aan het licht komt!

Tabel 2 – *Cyclus van de Kindheid van Jezus in het Tavernier Getijdenboek en het Getijdenboek van Claudio Villa, vergeleken met twee getijdenboeken uit de Tavernier groep*

Een ander opmerkelijk kenmerk van het kleine officie van Maria is het liturgische gebruik. Vóór de geleidelijke uniformisering van de ritus in de zestiende eeuw en de veralgemening van het Romeinse gebruik, hadden tal van kerken, kapittels of andere religieuze instellingen een eigen liturgische variant, gekenmerkt door een specifieke ordening van de teksten van de gebeden waaruit het officie bestond (psalmen, hymnen, antifonen, capituli, responsoriën, verzen...). Deze gebruiken waren heel uiteenlopend in de Bourgondische Nederlanden. Voor tal van hen weten we jammer genoeg niet meer bij welke religieuze instelling ze hoorden. Dat is het geval voor het *Tavernier Getijdenboek*, waarin het officie van Maria een unieke variant blijft waarvan de locatie onbekend is. Gelukkig zijn de verschillende deeltteksten van het officie, apart genomen, wel bekend. Een analyse van de zeldzaamste onder hen maakte het mogelijk er de geografische oorsprong van te verfijnen. Zo heeft Erik Drigsdahl opgemerkt dat het capitulum *Virgo verbo concepit* bij de lauden slechts voorkomt in het noordelijke deel van het aartsbisdom Reims, met andere woorden, in onze contreien. Zo ook lijkt de hymne *Fit porta Christi*, afkomstig uit Duitse benedictijner kloosters, bij de completeen slechts voor te komen in de gebieden waar Germaanse talen werden gesproken of de gebieden die rechtstreeks onder Duitse invloed stonden. We vinden ze terug in het bisdom Luik en later ook in Vlaanderen. De hymne komt eveneens voor in de Sint-Gertrudis van Nijvel, Sint-Waldetrudis van Mons, in Brabantse kloosters aangesloten bij de congregatie van Windesheim, net als in de collegiale kerk van Sint-Goedele te Brussel. Men kan zich dan ook afvragen of het gebruik van het *Getijdenboek van Tavernier* niet eigen is aan een van de heiligdommen die Filips de Goede bezocht tijdens zijn verblijven in de Brabantse hoofdstad.

Hoewel de kapel van het paleis aan de Coudenberg daarvoor wellicht niet in aanmerking kwam, wegens haar privé karakter, weten we daarentegen dat de kerk van Sint-Jacob op de Coudenberg een bijzondere voorkeur van de vorsten genoot: het was hier dat Antoon van Bourgondië in 1431 en Maria van Bourgondië in 1457 werden gedoopt; hier ook vond de begrafenis plaats van Isabella van Bourbon, echtgenote van Karel de Stoute (1465)⁴³. De kerk werd bediend door een gemeenschap van geestelijken geleid door een proost, die volgens de regel van de heilige Augustinus leefde. Het is niet uitgesloten dat ze een ander gebruik volgde dan dat van Sint-Goedele.

⁴³ Zie Lefèvre 1942, p. 91-92. Mijn dank aan Antoine de Schryver voor de waardevolle inlichtingen die hij mij heeft verschaft over de gemeenschap van de Coudenberg.

Aanbidding der Wijzen (f° 112r°)

De litanie is een lange opsomming van heiligen wiens hulp door de gelovigen wordt ingeroepen. Heel vaak geven deze lijsten ook een aanduiding van de bestemming van het getijdenboek. Net als het *calendarium* beklemtonen ze de lokale of particuliere devotie. In ons geval merken we vooral de aanwezigheid op van een groot aantal heiligen verbonden met Bourgondië en het oosten van Frankrijk – Heilige Benignus van Dijon, Heilige Philibertus van Tournus, Heilige Sequanus, stichter van het klooster van Sicasster nabij Dijon, Heilige Mammias van Langres, Heilige Claudius van Besançon – zodat we terecht kunnen spreken van een litanie uit Dijon. Deze zware Bourgondische klemtoon levert uiteraard een sterk argument ten gunste van een hertogelijke opdracht. Daarbij komt de hoge rang van de heilige Philippus in de lijst van apostelen: hij bekleedt er de vijfde plaats⁴⁴. Blijft, zoals Erik Drigsdahl terecht opmerkt, de vraag hoe sommige atypische elementen kunnen worden verklaard, zoals de aanwezigheid, tot op heden uniek in Dijon, van de zusters van Maria – Maria Cleophas en Maria Salome. We beperken er ons toe te vermelden dat deze feestdag niet onbekend was in het bisdom Doornik, dat een groot deel van de Bourgondische gebieden in het Noorden bestreek: de *sorores beate Marie* verschijnen reeds rond 1400 in de litanieën van een Doorniks getijdenboek⁴⁵. Noteren we daarenboven dat Thuriën de Praelles, deken van de O.L.V. kathedraal van Doornik, omstreeks 1450 de ‘duplex’ voor deze feestdag vastlegde, op 25 mei⁴⁶. Hoe kan deze hybride litanie tot stand zijn gekomen? Opnieuw heeft de kopiist van het Brusselse *Getijdenboek* kunnen putten uit verschillende bronnen om een lijst van heiligen samen te stellen waarin het Bourgondische element bleef overwegen.

Het spectaculairste kenmerk van de tekst van deze nieuwe aanwinst is ongetwijfeld de aanwezigheid van een opeenvolging van drie gebeden in het Frans die we in deze vorm uitsluitend terugvinden in de gebedenboeken die persoonlijk aan Filips de Goede toebehoorden: in het gedeelte dat hij omstreeks 1451 liet toevoegen aan het getijdenboek van zijn grootvader, Filips de Stoute⁴⁷, in het *Klein gebedenboek van München*⁴⁸ en – tot op heden had men dit uit het oog verloren – in het *Getijdenboek van Den Haag* geschilderd door Jan de Tavernier⁴⁹. In bijlage vindt de lezer de tekst van deze gebeden, waarvan Peter Kidd aanneemt dat ze speciaal voor de hertog werden gemaakt door zijn secretaris Jean Miélot⁵⁰. Bij nader onderzoek blijkt deze hypothese aanneembaar.

⁴⁴ Genoteerd door Peter Kidd. Zie Sotheby's 2001, p. 136, 138, nr. 28.

⁴⁵ Parijs, BNF, ms. lat. 1364.

⁴⁶ Zie Vos 1894, p. 21; Boeren 1988, nr. 16, pp. 46-47.

⁴⁷ Brussel, KBR, ms. 11035-37, f° 83v-87r.

⁴⁸ München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. gall. 40, f° 133-147.

⁴⁹ Den Haag, KB, ms. 76 F 2, f° 41v-45v.

⁵⁰ Sotheby's 2001, p. 141, nr. 28.

Kindermoord te Bethlehem (f° 125v°)

⁵¹ Een colofon op folio 144^v vermeldt inderdaad: «Cy finent les ix leçons des vegilles des mors translatees en prose A Bruxelles lan mil CCCC [en] l vng.»

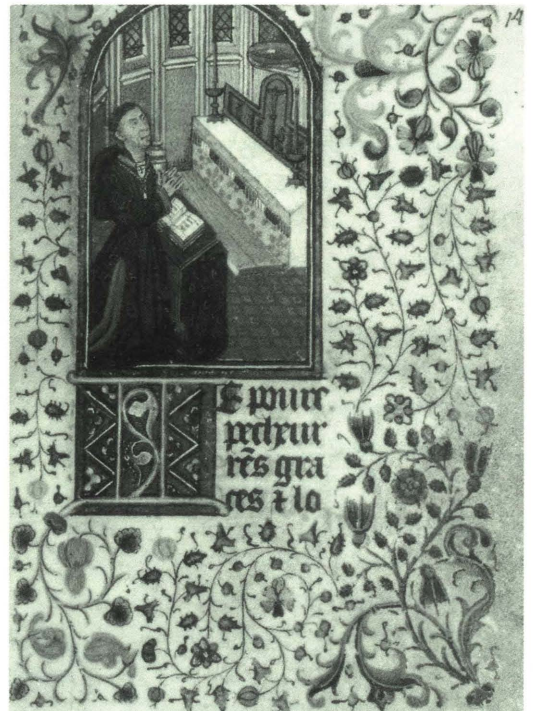
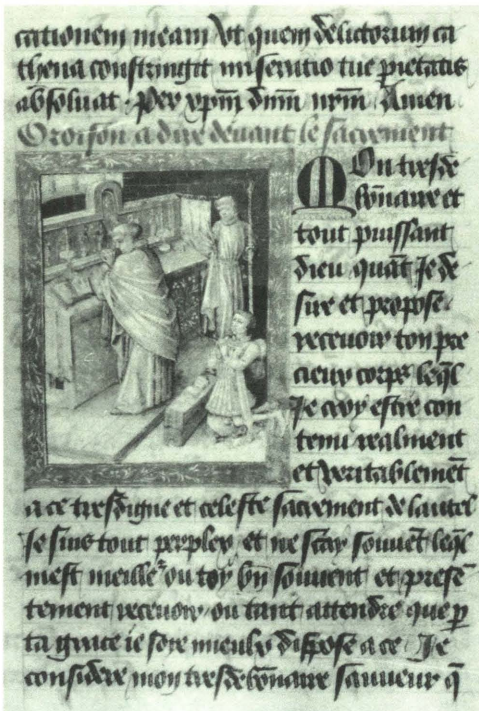
⁵² Door tevens een beroep te doen op de paleografie: Delaissé 1959, nr. 92; Korteweg.

⁵³ Opgemerkt door Peter Kidd. Zie Sotheby's 2001, p. 136, 138, nr. 28.

« *Filips de Goede in gebed voor de priester aan het altaar*
Getijdenboek van Den Haag,
zuidelijke Nederlanden,
Oudenaarde (?),
ca. 1450-1460 (f° 41^v).
Den Haag, KB, ms. 76 F 2.

› *Meester van het Klein gebedenboek van München, Filips de Goede in gebed*
Klein gebedenboek van München, zuidelijke Nederlanden, ca. 1450 (f° 144^r). Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Gall. 40.

In het Getijdenboek van Filips de Stoute maakt de sequentie van gebeden deel uit van een reeks toevoegingen die, op basis van een analyse van het schrift, toegeschreven worden aan Miélot en die na 1451 zijn gerealiseerd⁵¹. En het was diezelfde Miélot die, volgens Léon Delaissé⁵², het originele deel van het Getijdenboek van Den Haag zou hebben gekopieerd, precies dat deel waartoe de drie gebeden behoren. Het persoonlijke karakter van deze oraties blijkt eveneens duidelijk uit de inhoud ervan. Het eerste richt een verzoek tot God dat slechts dat van een vorst kan zijn: «*Donne moy sens et entendement de moy et de mes subgetz gouverner en telle justice et telle equité [...]*» (f° 50^v)⁵³. Wie anders dan Filips de Goede mocht in de voormalige Bourgondische Nederlanden de godheid in dergelijke bewoordingen aanroepen? Daarbij komt dat deze gebeden, in de twee hertogelijke handschriften waarin ze voorkomen – Den Haag en München – verlucht zijn met een voorstelling van de opdrachtgever in gebed, over wiens identiteit niet de minste twijfel bestaat: hij heeft de gelaatsstreken van de hertog. In het *Klein gebedenboek van München* draagt hij zelfs de ketting van het Gulden Vlies. Het lijkt hoogst onwaarschijnlijk dat in het *Getijdenboek van Tavernier* een andere opdrachtgever zich zou durven hebben laten afbeelden op zulk een symbolisch geladen plaats.

oroison a dire auant
 quon se confesse.

Des sanctoꝝ
 omnium an
 geloꝝ et

Het boek bevat tevens de *Drie Ave Maria* van de heilige Mechtildis van Hackeborn (1241-1298), de grote Duitse mystica aan wie Maria beloofde aanwezig te zijn in haar stervensuur indien ze elke dag drie Ave Maria's zou lezen, gericht aan elk van de personen van de Drievuldigheid⁵⁴. Dit vrij zeldzame gebed komt niet voor in de andere gebedenboeken van de hertog⁵⁵. Een suffragium aan de heilige Mechtildis komt wel voor in een gebedenboek van Filips de Goede bewaard in Parijs⁵⁶. Waarschijnlijk had de hertog een speciale verering voor deze heilige.

Op basis van de analyse van de tekst menen we dus de hypothese te kunnen aanhouden dat het gaat om een boek voor persoonlijk gebruik van de hertog van Bourgondië. De inhoud, met zijn mengeling van Franse en 'Vlaamse' kenmerken, past perfect in het gemengde profiel van de Grote Hertog van het Westen. Daarenboven wordt deze veronderstelling gestaafd door de aanwezigheid van gebeden die wellicht speciaal voor de vorst werden gemaakt.

⁵⁴ Zie Mechtilde de Hackeborn 1930, 1e deel, hoofdstuk 47.

⁵⁵ De bestanden van de KBR vermelden slechts één voorbeeld, in ms. 4483, een getijdenboek in het Frans en het Latijn gemaakt ten gebuik van Zinnik, misschien in Brussel gerealiseerd. Zie Delaissé 1959, nr. 168; Ottosen 1993, p. X en 146.

⁵⁶ Parijs, BNF, ms. nouv. acq. fr. 16428, f° 16r.

Codicologische beschrijving

De drager

Dit getijdenboek bestaat uit 192 perkamenten folio's van middelmatige makelij. De behandeling van het perkament ter voorbereiding van het aanbrengen van de tekst vertoont kwaliteitsverschillen: er zijn nog schuursporen zichtbaar⁵⁷, net als hier en daar sporen van de inplanting van de vezels⁵⁸, of scheurtjes die blijkbaar zijn dichtgenaaid bij de realisatie van het handschrift⁵⁹. De codex is ongeveer 187 mm hoog en 124 mm breed. De sneden zijn aan de drie zijden verguld.

*De organisatie van de katernen*⁶⁰

Bij het onderzoek van de samenstelling van de katernen bemerkt men onmiddellijk dat ze uit verschillende aantallen bladen bestaan – één dubbelblad, zes ternio's, vijftien quaternen en vier quinternen – en dat er een groot aantal onregelmatige katernen is, acht op zesentwintig.

Elk katern is genummerd, met uitzondering van het eerste, dat gevormd wordt door de twee schutbladen. Het gebruikte nummeringssysteem is dat van een letter in onderkast gevolgd door een cijfer. Het handschrift bestaat uit zesentwintig katernen, maar de nummering begint pas bij het tweede. Na het 22e katern zijn twee Griekse (?) letters gebruikt omdat de letters 'e', 'i', 'j', 'u' en 'w' ontbreken. Nadien, in het 25e en het 26e katern, worden het dubbele letters, 'aa' en 'bb', gevolgd door cijfers. Katernen 5, 18 en 23 hebben een dubbele nummering. Het 4e katern gebruikt een dubbel systeem dat niet coherent kan zijn met de samenstelling zelf van het katern (de letters 'c' en 'd' bevinden zich aan beide zijden van de naad).

Een vergelijking dringt zich op tussen deze ongebruikelijke nummering en het feit dat de katernen waarop ze staan ook anomalieën in de samenstelling vertonen. Deze anomalieën komen ook voor op andere katernen, die volgende samenstelling hebben:

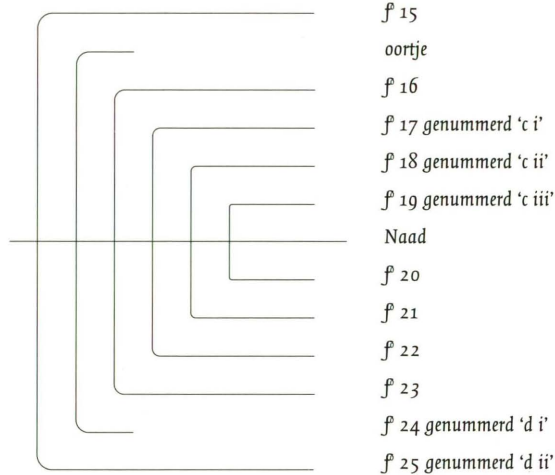
⁵⁷ f° 25^v, 167^r en 186^v.

⁵⁸ Zwart op f° 148^r
of bruin op f° 123^r.

⁵⁹ f° 58, 61, 92, 119, 155, 161 en 178.

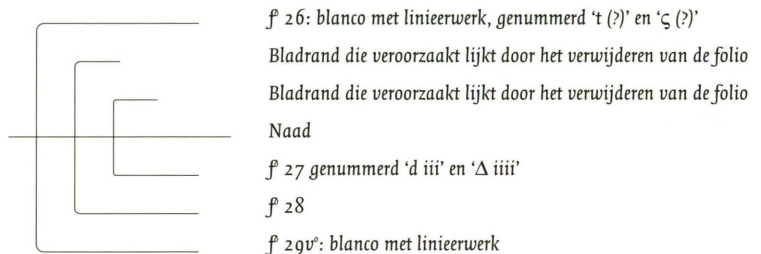
⁶⁰ De compositie van de katernen van het handschrift ziet er als volgt uit (de exponent geeft de positie van het touw aan): 1°; 2-3°; 4° (1^oe ingevoegd met oortje); 5° (2e en 3e verloren); 6° (3e en 5e verloren); 7° (1e verloren); 8°; 9° (2e verloren); 10° (2e ingevoegd met oortje en 7e verloren); 11-14°; 15° (6e verloren); 16-17°; 18° (1e ingevoegd met oortje); 19-23°; 24°; 25°; 26° (6e gekleefd op het plat).

Katern 4

In dit katern zijn twee folio's die na de naad komen genummerd. Dit is totaal ongebruikelijk, en men kan dan ook aannemen dat dit katern het resultaat is van een latere reconstructie van twee katernen die oorspronkelijk gescheiden waren. Het 5e katern vertoont inderdaad ook een letter 'd' op folio 27. Maar het lijkt totaal uitgesloten dat we de vroegere materiële toestand nog via deze nummering terug kunnen vinden. Hoewel folio 24 op een oortje is gemonteerd, vertoont de tekst van de pericopen geen lacunes en is hij homogeen wat betreft de kopie, de versiering van de tekst en de miniaturen die erbij horen.

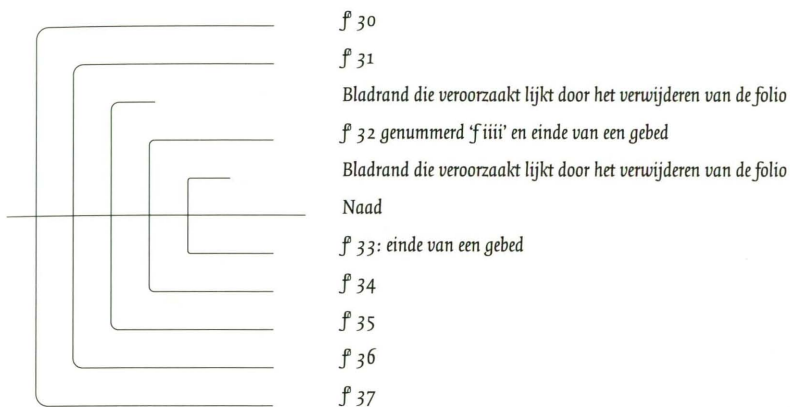
Katern 5

De letters van folio 26, als het al om letters gaat, worden niet door een cijfer gevolgd. De plaats gelaten door de letters 'd' en die andere letter 'Δ', allebei gevolgd door het cijfer 'iiii', wat niet overeenstemt met wat op de folio achter het touw staat, doet vermoeden dat dit katern anders was samengesteld toen het werk voor de eerste keer werd ingebonden. Toch

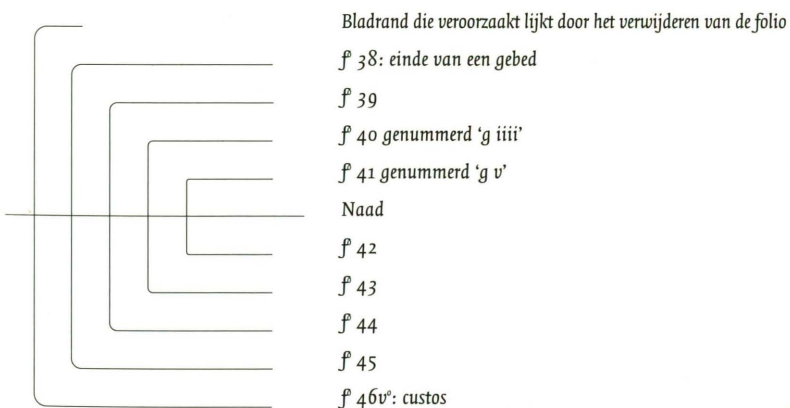
blijft deze oorspronkelijke reconstructie, zoals we al hebben gezien voor het 4e katern, problematisch. Een spoor van rode inkt die van dezelfde soort lijkt als die gebruikt voor de transcriptie van de rubriek, is zichtbaar op de recto van de tweede bladrand.

Katern 6

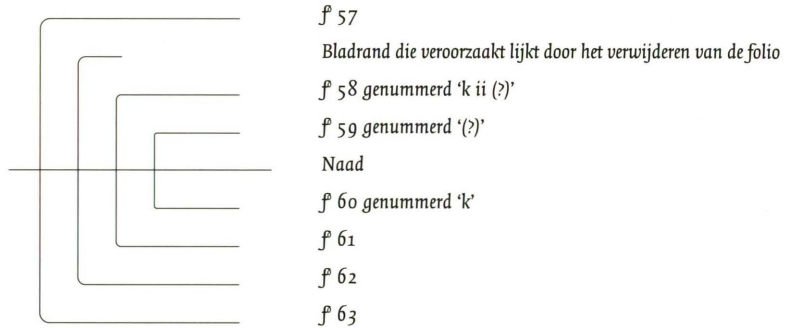
Op folio's 32^r en 33^r staat het einde van een gebed. Als men weet dat elke tekst begint met een miniatuur, lijkt het evident dat de twee folio's opzettelijk zijn doorgesneden. Daarenboven is enkel folio 32^r genummerd met 'f iiii' en, als men ervan uitgaat dat de twee bladranden ooit als twee folio's hebben bestaan, dan is folio 32 wel degelijk de vierde.

Katern 7

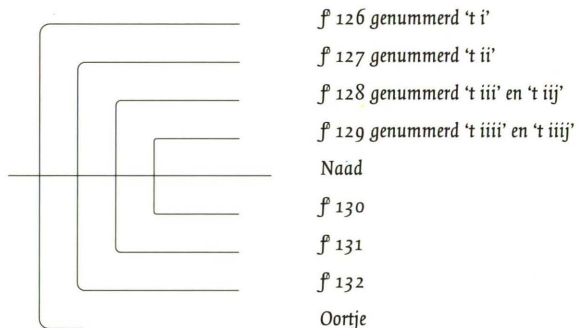
Deze keer is dezelfde redenering van toepassing op de bladrand tussen folio 37 van het vorige katern en folio 38 van deze katern. De tekst van folio 38r^o is het einde van een gebed waarvan het begin ontbreekt. Het lijkt dus alweer dat deze folio, die een miniatuur moest bevatten, verwijderd is. De nummering van de twee laatste folio's voor de naad bevestigt dit: folio 40r^o is genummerd 'g iiiii' en folio 41r^o 'g v'.

Katern 9

Opnieuw geldt voor de bladrand tussen folio 57 en folio 58 dat hier een miniatuur moet verdwenen zijn. Het begin van de tekst – de getijden van de Heilige Geest – ontbreekt inderdaad. De nummering van het katern, behalve de letter 'k', is verdwenen bij een afsnijding en kan hier dus geen bijkomende aanwijzing bieden. Net als voor het 4e en het 5e katern is er geen verklaring voor deze letter, die zich achter het touw bevindt.

Katern 18

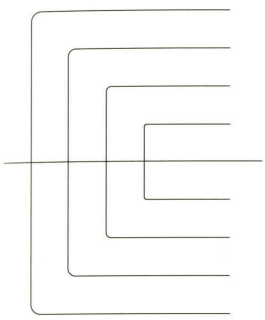

Hier is de onregelmatigheid van het katern het gevolg van de toevoeging van een blad met oortje en niet het gevolg van een verwijdering. Het oortje lijkt niet uit dezelfde periode te stammen

als de originele creatie, en de folio genummerd 't i' is waarschijnlijk opnieuw gemonteerd tijdens een restauratie. Bij de huidige stand van onze kennis is er volgens ons geen enkele aanwijzing om die dubbele nummering van folio's 128 en 129 te verklaren.

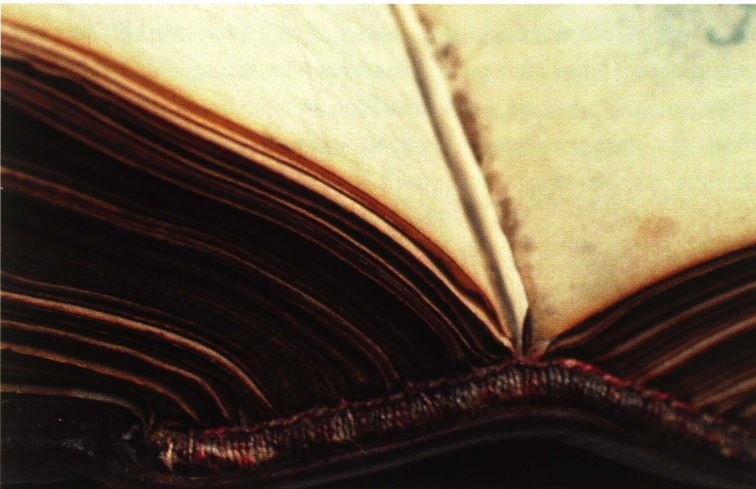
Katern 23

- f 165 genummerd 'i'
- f 166 genummerd 'ii'
- f 167 genummerd 'iii'
- f 168 genummerd 'iiii' en 'o b'
- Naad
- f 169
- f 170
- f 171
- f 172

Zoals voor het 18e katern blijven we in het ongewisse omtrent de reden voor deze dubbele nummering in dit katern. Het vertoont nog een andere anomalie: het linieerwerk van folio 172 is in het purper, terwijl folio 165 ertegenover linieerwerk in roze inkt draagt. De twee folio's zijn nochtans wel degelijk samengevoegd.

De opmerkingen over de samenstelling van de katernen en de nummering van de folio's lijken misschien niet met elkaar verband te houden. We mogen echter niet vergeten dat het handschrift zich niet steeds in de staat heeft bevonden waarin wij het hebben onderzocht.

Katernrug
(f°s 102v^o-103r^o)

De losse katernruggen, de goede conservering van de roze en witte kapitaalbanden, en de aanwezigheid van oortjes waarvan het perkament ontegensprekelijk tot de twintigste eeuw behoort, wijst onomstotelijk op een recente restauratie. We zullen in detail op dit punt terugkomen in het deel gewijd aan de materiële geschiedenis van het handschrift.

De regelopmaak

Twee opmerkelijke feiten verdienen vermelding wat betreft de transcriptie van de tekst. Ten eerste, de naaisteken, die betrekkelijk veelvuldig in het handschrift voorkomen, behoren tot twee types. De folio's van het calendarium zijn in de marge van de voorsnede doorgestoken met een dubbele reeks parallelle punten, tweemaal acht gaatjes⁶¹. De andere katernen waar in de marges nog steken te zien zijn, vertonen één reeks van vijftien punten⁶². Op basis van deze richtpunten zijn achttien richtlijnen en zeventien geschreven lijnen getrokken voor het calendarium, tegen vijftien richtlijnen en veertien geschreven lijnen voor de rest van het handschrift. De tekst is opgesteld over de volle breedte, met een identieke breedte voor het geheel van de codex. De steken voor die afmeting komen dus samen in vier gaten: twee in de kopmarge en twee in de staartmarge. Enkel het calendarium, dat een bijkomend richtpunt nodig heeft om de plaats uit te zetten van de letters die de dagen van de week voorstellen, telt zes gaten in de kop- en in de staartmarge. De regel is ongeveer 108 mm hoog en 73 mm breed, met een linieereenheid van 6 mm voor het calendarium; de rest heeft identieke afmetingen, uitgezonderd de linieereenheid van 8 mm.

Het tweede vreemde feit is dat er twee soorten inkt voor het linieerwerk gebruikt zijn: fijne lijnen getrokken met een vaste hand in purperen inkt enerzijds⁶³, dikkere lijnen getrokken met een onzekerder hand in bleekroze inkt anderzijds⁶⁴. Op enkele katernen komen zowel de ene als de andere variant naast elkaar voor⁶⁵.

Het schrift

Voor het handschrift is een halfschuine, half rechtopstaande grote Bourgondische bastarda gebruikt. De kopie van de tekst is echter niet homogeen en er zijn verschillende handen in te ontwaren. In de kopie worden twee cesuursystemen gebruikt, het ene bestaande uit een

⁶¹ f° 3 tot 14.

⁶² Katernen 5 tot 8, 11, 14, 17, 19, 21, 24 en 26.

⁶³ Katernen 1 tot 3, 24 en 26.

⁶⁴ Katernen 4 tot 6 en 10 tot 22.

⁶⁵ Katernen 7 tot 9 en 23 tot 26.

⁶⁶ Bijvoorbeeld f° 47^v, 48^r, 66^v, 127^r enz.

⁶⁷ Katernen 9, 23, 24 en 25.

⁶⁸ Katern 11.

⁶⁹ f° 133^r of katern 19.

⁷⁰ Katernen 4, 11, 16 en 17.

⁷¹ f° 85^r en 157^r of katernen 12 en 22.

⁷² Katernen 2, 3, 5 tot 9 en 11 tot 26.

⁷³ Katernen 10, 14, 15, 17 en 20 tot 22.

⁷⁴ Katern 11.

⁷⁵ Katernen 12 tot 15 en 19.

enkelvoudige schuine streep, het andere, dat frequenter voorkomt in het tweede deel van het handschrift, uit twee schuine strepen die kleiner zijn dan de eerste.

De inkt gebruikt voor de kopie is donkerbruin. Van deze donkere tint, die in het grootste deel van de codex wordt gebruikt, zijn er nochtans schakeringen. Op sommige folio's waarvan het perkament niet adequaat is behandeld, heeft de transcriptie op de huidkant een 'verveerd' uitzicht en dus een uitgesproken helderder tonaliteit. Inderdaad, omdat de inkt zich niet goed aan de drager heeft kunnen hechten, is de kaligrafie van de letters opengewerkt⁶⁶.

De rubrieken en de canonieke uren, de hymnen, de responsoriën en de antifonen zijn in rode inkt gekopieerd. In verscheidene naaden en voorsnedemarges zijn ook opmerkingen voor de rubricator heel duidelijk te onderscheiden⁶⁷.

De verluchting van de tekst

Verskillende types van versiering zijn op de tekst aangebracht, met alweer enkele eigenaardigheden die, zoals we zullen zien, uitermate leerrijk zijn voor de materiële geschiedenis van dit handschrift. We zien volgende varianten: gehistoriseerde initialen⁶⁸, initialen met draakmotieven⁶⁹, initialen met fleur-de-lys⁷⁰, geguillocheerde initialen⁷¹, champié-initialen⁷², champié-initialen met uitlopers in filigraanwerk⁷³, champié-initialen met uitlopers in bloemen- en vruchtenranken⁷⁴, filigraanwerk⁷⁵, letters gehoozd met gele en rood-oranje inkt en champié-lijnuiteinden. De gehistoriseerde initialen worden besproken door Bernard Bousmanne in het hoofdstuk over de verluchting van het handschrift. Deze initialen buiten beschouwing gelaten, komt het er niet zozeer op aan conclusies te trekken uit het grote aantal types van

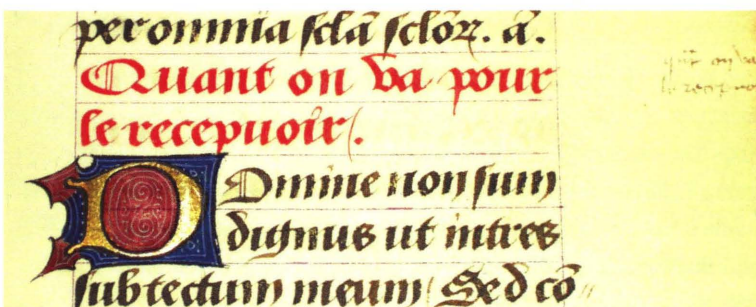
Kruisdraging
(f° 67v°)

Christus voor Pilatus
(f° 65v°)

Kruisiging (f° 68v°)

Richtlijnen aan de rubricator (f° 183r°)

Champié-initiala versierd met
een witte leeuw (f° 93r°)

Variant op de klassieke
champié-initiala (f° 161v°)

versiering, dan wel om de samenhang tussen deze types onderling te bestuderen, evenals de motieven binnen elke categorie.

Initialen met draken, fleur-de-lys en guilloches komen zelden voor in dit handschrift. Er valt dan ook weinig over te signaleren, behalve hun aanwezigheid. Twee van de champié-initialen, daarentegen, zijn in het midden versierd met een witte leeuw: op de achterpoten staand, in profiel en op blauwe achtergrond voor de eerste initiaal⁷⁶, op de rug gelegen, in profiel en op donkerrode achtergrond voor de tweede⁷⁷. Het dient onderstreept dat de witte tint gebruikt voor het filigraandecor van de champié-initialen de meest voorkomende tint in het handschrift is. Zijn deze leeuwen symbolen of maken ze deel uit van een wapen? Verwijzen de staande en de liggende leeuw, ongeacht hun kleur, naar een specifiek personage? Niets is minder zeker, maar de mogelijkheid dient te worden vermeld, gezien het disparate karakter van het geheel van versieringen en gezien de herkomst van het handschrift.

Het merkwaardigste verschijnsel doet zich voor in de groep van champié-initialen. Een eerste opmerking is van kwantitatieve aard. Het aantal initialen is niet evenredig verdeeld over de gehele codex. De eerste acht en de laatste twee katernen tellen maximaal tien champié-initialen per katern, terwijl dat aantal vanaf het ge katern in stijgende lijn gaat, tot driehonderd. Een vluchtig onderzoek van de teksten verklaart dit fenomeen. Het is evident dat teksten die getijden voorstellen, met duidelijke cesuren opdat de lezer onmiddellijk de passus die hem interesseert zou kunnen vinden, meestal door middel van een versiering worden benadrukt. Voor een gebed waarvan de tekst in één paragraaf staat, of die toch ten minste een eenheid vormende gedachte overdraagt, is het daarentegen niet nodig de verschillende passages te versieren. De vreemde aard van dit handschrift is dus niet te wijten aan de champié-initialen in de verschillende katernen, maar veeleer aan de uiteenlopende aard en uitvoering van de initialen van dit type.

Een eerste variatie op de 'klassieke' champié-initialen duikt op in katernen 10, 14, 15, 17 en 20 tot 22. De letters dicht bij de marges, zowel kop- als staartmarges, naad- of voorsnedemarges, krijgen bovenop de gebruikelijke versiering een zwarte lijn die vertrekt uit een van de hoeken van de omlijsting. Sommige van die lijnen zijn recht, andere zijn ringvormig, eindigend in een blauwe of donkerrode punt⁷⁸.

⁷⁶ f° 93r°.

⁷⁷ f° 95r°.

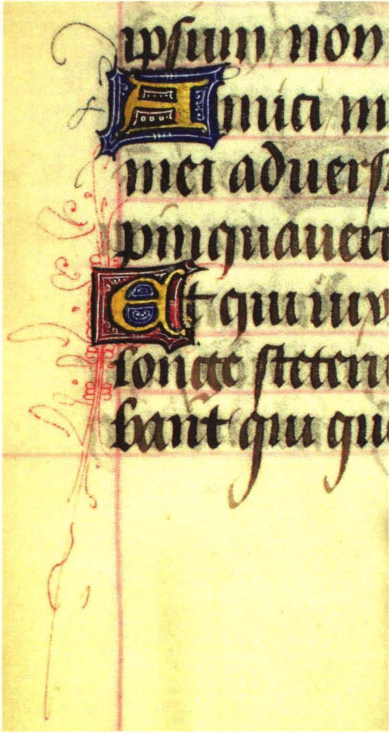
⁷⁸ f° 161v°.

Secundum marcū

In illo tempo
re fecumben
tibus undecim
discipulis ap

De heilige Marcus, Evangelist (f° 21r°)

Overschilderd champié op filigraaninitialen (f° 137r°)

Champié-initiala met goudrest (f° 166v°)

Champié-initiala met ranken in filigraanwerk (f° 71v°)

79 f° 71r° tot 78v°.

80 Bijvoorbeelde op f° 136v° en 137r°-v°.

De tweede variante treffen we in het 11e katern aan. Elk van de zeven champié-initialen die dit katern verluchten, worden in de marges met enkele centimeters verlengd door middel van fijne zwarte ranken die uitlopen in bloemen en vruchten⁷⁹. Dit katern begint met de getijden van Maria, die doorlopen tot op folio 132r° van het 18e katern. Enkel het 11e katern vertoont dit soort verluchting: katernen 12 tot 18 hebben ze niet, zelfs al loopt de tekst door.

Maar de opmerkelijkste eigenaardigheid treffen we aan in katernen 12 tot 15 en 19. Ze zijn, onder elke champié-initiala, voorzien van filigraaninitialen met afwisselend marineblauw en rood. Hoewel sommige van die filigranen zorgvuldig zijn afgekrabd, blijven de meeste zichtbaar rond de tweede versiering. Het filigraanwerk is maar afgekrabd waar de tekst er niet onder te lijden had, zoals in de marges of daar waar de grootte van het schrift het afkrabben tussen de lijnen mogelijk maakte. Deze constatering is echter niet absoluut en het filigraanwerk van een van de vijf katernen is nog intact en op sommige plaatsen zeer groot⁸⁰.

Ten slotte merken we ook op dat het goud niet overal even zorgvuldig is opgebracht. Vanaf het 23e katern tot aan het einde van de codex loopt het goud dat gebruikt is voor de lijnen van de letters systematisch over de blauwe of donkerrode omlijsting waarin ze gevat zitten. Omdat dit weinig verzorgde uiterlijk niet eerder in de codex voorkomt, kan men geneigd zijn hierin nog maar eens een andere hand te zien.

De materiële geschiedenis

Om al de eigenaardigheden die uit de verschillende onderzoeken zijn gebleken enigszins te kunnen duiden, moeten we vooraf de nadruk leggen op twee periodes die niet mogen verward worden in de materiële geschiedenis van het handschrift: het ogenblik van zijn ontstaan, al meer dan vijf eeuwen geleden, en het ogenblik van een van de bekende restauraties, een twaalfstal jaren geleden.

Wat de omstandigheden van het ontstaan van het getijdenboek betreft, zijn er verscheidene aanwijzingen die laten vermoeden dat het werk niet in een uniforme geest is opgevat. Het feit dat de kopie van de tekst en de begeleidende verluchting door verschillende handen is uitgevoerd, naast de aanwezigheid van filigraanwerk onder de champié-initialen, kan erop wijzen dat ten minste vijf van de vijftwintig katernen voor een ander handschrift bestemd waren. Of ze werden in elk geval niet verlucht in de geest van het geheel die we hier willen beschrijven. Het gaat hoogstwaarschijnlijk om 'hergebruikte' katernen, zelfs al weerspiegelt de tekst ervan niet volledig de gebrekkige organisatie van de vormgeving. Het 12e katern, het eerste dat filigraanwerk als onderliggende versiering gebruikt, is inderdaad het tweede van de getijden van Maria, na het katern voorzien van bloemen- en vruchtenranken in filigraanwerk in de marges. Dit onderliggende filigraanwerk is overal aanwezig tot in het 15e katern, dat eindigt met folio 109^v. Dat bevat nochtans niet het einde van de tekst die, zo zal men zich herinneren, eindigt op folio 132^r. Het laatste katern dat dergelijk filigraanwerk heeft, is het 19e. Het 20e, dat de tekst van de boetepsalmen aanvat en eindigt op folio 146^v, vertoont dit type van versiering niet meer. Er is niets wat een dergelijke praktijk kan verklaren, behalve dat op een bepaald ogenblik iemand heeft beslist om deze vijf katernen aan het handschrift toe te voegen en de verluchting ervan aan te passen om zo tot een homogeen werk te komen. Als bewijs daarvan kan hun nummering gelden, die correct blijkt te zijn als we rekening houden met de verdwenen folio's: a fortiori was de nummering dus ook correct vóór de eerste montage van het handschrift. Het gaat bijgevolg om hergebruikte katernen.

Het tweede ogenblik in de geschiedenis van de codex waarvan wij weet hebben, zou een begin van antwoord kunnen bieden op de vragen betreffende de nummering van de katernen en de ontbrekende folio's. Het gaat om de restauratie die James Brockman in 1989 uitvoerde.

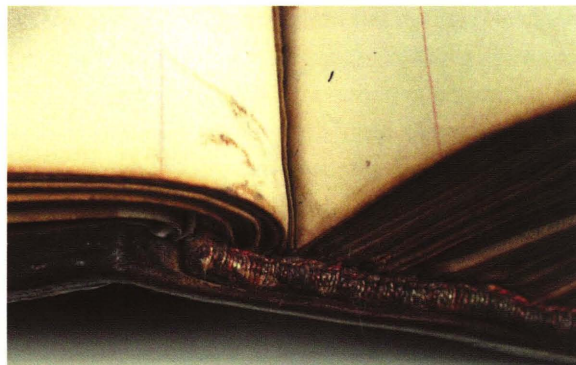
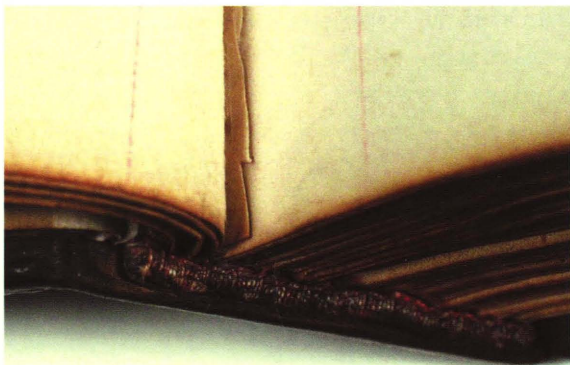

De Engelse restaurateur zegt dat hij het handschrift uit elkaar heeft gehaald, de folio's heeft gereinigd en er een aantal van heeft verstevigd. Elk katern werd versterkt met een los papieren lipje aan de buitenkant en het naaiwerk werd uitgevoerd via de oorspronkelijke naaipunten. Brockman verklaart dat hij niets afweet van de geschiedenis van het handschrift na 1989. Het lijkt evident dat deze restaurateur, gezien zijn verantwoordelijkheid, geprobeerd heeft de volgorde van de folio's en katernen die hij voor zich zag vooraleer hij het handschrift uit elkaar haalde, nauwgezet te volgen. Nochtans is niets minder zeker. Deze ingreep doet nog een andere vraag rijzen: vier folio's die oorspronkelijk elk een miniatuur moesten hebben, zijn verdwenen. Het onderzoek naar de manier waarop ze zijn verwijderd, toont aan dat het instrument gebruikt voor de eerste bladrand, tussen folio's 31 en 32, een schaar was; voor de bladrand die zich bevond tussen folio's 32 en 33 lijkt een spoor van een lemme op folio 33 te wijzen op het gebruik van een cutter. Omdat de uitgesproken oneffenheden aan deze randen onomstotelijk aantonen dat de verwijderingen zijn uitgevoerd nadat het handschrift was ingebonden, rijst de vraag wanneer dat precies gebeurd is. Gezien de zorg waarmee de restauratie is uitgevoerd (sommige folio's zijn op recente oortjes geplakt)⁸¹, kan men aannemen dat de restaurateur geen dergelijke flagrante sporen van diefstal zou hebben nagelaten. Hij maakt er in elk geval geen melding van. Waren sommige van die folio's nog aanwezig in 1989? Omdat James Brockman geen dossier heeft aangelegd noch reproducties heeft gemaakt, en omdat de opdrachtgever van de restauratie anoniem wenst te blijven, zal het raadsel van het ogenblik waarop deze miniaturen zijn ontvreemd wellicht nooit opgelost worden. Maar het feit alleen al dat dit hoogstwaarschijnlijk in een recent verleden is gebeurd, laat toch een sprankje hoop bestaan dat ze ooit nog eens op de kunstmarkt zullen opduiken.

⁸¹ Bijvoorbeeld f° 24, 65 en 126.

◁ *Bladrand als gevolg van een verwijdering met de schaar (f°s 31v°-32r°)*

▷ *Bladrand als gevolg van een verwijdering met de cutter (f°s 32v°-33r°)*

De boekband

De band van het getijdenboek dat door de Koning Boudewijnstichting bij de Koninklijke Bibliotheek van België in bewaring is gegeven, is het werk van Anthonius de Gavere of van Gavere. Deze boekbinder was werkzaam in Brugge en overleed in 1505. Hij werd er lid van het gilde in 1459. Hij verzorgde boekbanden voor onder meer Filips de Schone en Jan Crabbe, abt van de Duinenabdij.

Wij kennen momenteel een twaalfstal boekbanden bekend die zijn signatuur dragen. De boekband van de Koning Boudewijnstichting is gemaakt van bruin kalfsleder over hout en is 197 mm hoog en 125 mm breed. Op elk van de twee platten bevinden zich vier afdrukken van een paneelstempel verdeeld in twee rijen van telkens vier tegenover elkaar geplaatste dieren, omgeven door rankwerk: vogels met uitgespreide vleugels en rustende hertachtigen. In de rand staat een tekst in gotisch schrift: *ob laudem // cpristi librum hunc // recte ligauī // anthonius de gauere //* (tot lof van Christus heb ik dit boek naar behoren ingebonden, Anthonius van Gavere).

Tussen de twee bovenste en de twee onderste afdrukken loopt een fries bestaande uit de herhaalde afdruk van een kleine vierkante stempel die vier vierpasjes bevat in een op zijn punt gekanteld vierkant met een lelie die onder elke zijde van deze vierhoek uitkomt.

Het leder vertoont craquelures. De afdrukken van de plaat zijn verweerd, wellicht als gevolg van de veroudering en de slijtage van het leder door wrijving enerzijds, en van het vastzetten in de binderspers tijdens een restauratie anderzijds. Langs de sterk afgeschuinde randen van het plat is het leder roodbruin, terwijl de rest van de band donker bijgekleurd is tijdens een restauratie en er nu bijna zwart uitziet. Men merke de aanwezigheid van perkamenten dek- en schutbladen.

De boekband is minstens tweemaal gerestaureerd. In 1989 constateerde de restaurateur James Brockman uit Oxford dat de band tientallen jaren eerder een nieuwe leren rug van middelmatige kwaliteit had gekregen. Daarom herstelde hij de rug en de kapitaaltes. Daarnaast reconstrueerde hij de sluiting, waarbij hij zich baseerde op de sporen die de oorspronkelijke elementen in het leder hadden nagelaten. Deze sluiting, die op gelijke afstand van kop en

staart van de band is aangebracht, bestaat uit een brede en soepele riem in donker leder, aan de rand van het voorplat bevestigd door middel van een rechthoekig borgplaatje en met aan het andere uiteinde een eveneens rechthoekig haakje. Dit haakje past in de muiter die aan de rand van het achterplat is bevestigd. Borgplaatje, klamp en muiter, zijn van messing, zoals toen gebruikelijk was.

Deze sluitrichting van het voorplat naar het achterplat, strookt met de gebruiken die golden in het graafschap Vlaanderen, in Frankrijk en in Engeland, maar niet die van Brabant, Holland en Duitsland. Om het boekslot makkelijk te kunnen openen als het boek plat op een tafel ligt, moet het begin van de tekst zich onderaan bevinden en het einde bovenaan. Dit lijkt misschien onhandig of zelfs onlogisch in de ogen van de moderne lezer, die gewend is een boek aan het begin te openen, maar het kan worden verklaard door de afwezigheid van een titelpagina in middeleeuwse werken, en door het feit dat de vermelding van auteur en titel in het colofon aan het einde van de tekst werd vermeld.

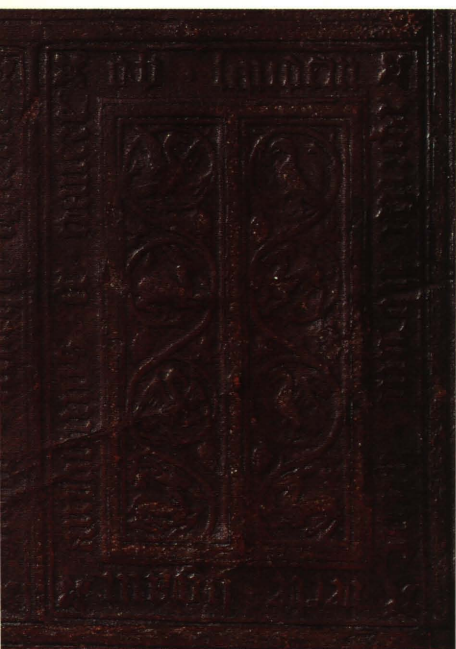
De strookjes die de ruggen van de katernen versterken, zijn heel onhandig gesneden. Omdat we ons moeilijk kunnen indenken dat een middeleeuws boekbinder of een modern restaurateur hier zo onachtzaam te werk zou zijn gegaan, kunnen die strookjes worden toegeschreven aan de restaurateur die ook verantwoordelijk was voor de rug in leder van middelmatige kwaliteit.

Antonius van Gavere

Brugge, cultuurstad en politiek en handelscentrum tijdens de zestiende eeuw, telde verscheidene boekbindersateliers waar de liefhebbers van handschriften en de kopers van de allereerste gedrukte boeken terecht konden: Jan van der Lende (werkzaam 1459-1493) en diens leerling Lieven Bloemaert (1480-1481), Jan Guillibert (1465-1489) en zijn leerling Ludovicus Bloc (1484-1529), net als de boekbinder en rubricator Willem van den Velde of Wilhelmus de Campo (1481-1512).

Antonius van Gavere, die in 1459 lid werd van het gilde en in 1505 overleed, kwam uit een geslacht van Brugse boekbinders waartoe onder meer Willem (1450-1471), Jacobus (1454-1465), Michel (1473-1490), Jan (1473-1510) en Thomas (1481-1501) behoorden. Een boekhandelaar en twee Gentse boekbinders, Joris I en Joris II van Gavere, die in de vijftiende en zestiende eeuw werkzaam waren, zijn misschien met hen verwant. Antonius van Gavere, zoon van Willem, werkte als boekbinder voor de abt van de Duinenabdij Jan Crabbe (1457/59-1488) alsook voor Filips de Schone tussen 1495 en 1505. Volgens uittreksels uit de rekeningen die Pinchart in 1860 publiceerde, restaureerde hij eveneens handschriften en hun miniaturen.

Hij gebruikte graag een paneelstempel met dieren in slingerende ranken, met vermelding van zijn naam, maar ook kleine stempels (draak, griffioen, leeuw, lelie, rozet en andere dieren en planten), net als friezen (kleine rechthoekige panelen) met musicerende engelen of dansende boeren. Paneelstempels met dieren in rankwerk werden ook door andere Brugse boekbinders gebruikt, en we vinden ze eveneens terug, met de naam van Antonius van Gavere, in latere uitgaven (1529-1531) uit Lyon. De paneelstempels circuleerden immers en werden verkocht. Daarenboven werden ze, volgens de hypothese geformuleerd door Fogelmark in 1991, meestal niet gestoken maar gegoten op basis van een gietvorm, en konden ze dus op verscheidene exemplaren worden gemaakt. Ten slotte kende de stad Brugge ook nog een omvangrijke productie van registerbanden bestemd voor de rekeningen van kooplieden en banden die werden gekocht door het stadsbestuur, het Sint-Janshospitaal en andere burgerlijke en kerkelijke instellingen.

*ob laudem // cpristi
librum hunc // recte ligavi
// anthonius de gauere*

Besluit

De verwerving van het *Getijdenboek van Tavernier* vormt een aanzienlijke verrijking van het historisch fonds van de Koninklijke Bibliotheek van België en, op die manier, van ons gehele culturele erfgoed. Dat in onze collecties een werk van een dergelijke waarde kon worden opgenomen – een werk dat namen bijeenbrengt als Jan Tavernier, Loyset Liédet, Antonius van Gavere en, waarschijnlijk, Filips de Goede en Karel de Stoute – was een kans die zich de komende jaren wellicht niet meer zal aandienen.

Maar daar ligt niet het enige belang van deze codex. Vooral belangrijk is dat het *Getijdenboek van Tavernier* onmiskenbare mogelijkheden tot onderzoek opent. Het is een ‘open’ handschrift dat tal van mysteries verbergt. Een handschrift dat, net als het *Getijdenboek van Turijn-Milaan* of het *Getijdenboek van Den Haag*, ook talrijke vragen doet rijzen. Een handschrift dat het voorwerp zal zijn van tal van commentaren, studies, controverses, misschien zelfs polemieken. In elk geval een werk dat onze kennis van het boek tijdens de Middeleeuwen ongetwijfeld zal vergroten.

Opdrachtgever in gebed (f° 46^r)

Appendix

De drie gebeden in het Frans

Deze drie gebeden in het Frans uit het Getijdenboek van Tavernier komen uitsluitend voor in gebedenboeken die aan Filips de Goede toebehoorden.

KBR, ms. 11035-37, f°s 83v^o-87r^o:

(f° 83v^o) *Oraison a dire quant on veult recevoir*

«Mon tres debonnaire et tres puissant² dieu, quant je desire et propose recevoir³ ton precieux corps, lequel je croy estre contenu realement et veritablement a ce tres digne et celeste sacrement de l'autel. Je suys tout perplex et ne scay souvent lequel m'est meilleur ou toy bien souvent et presentement recevoir ou tant attendre que par ta grace je soie mieulx⁴ disposé ad ce. Je considere, mon tres desbonnaire sauveur⁵ que tu as dit, et je le croy estre vray, que qui ne recevra ton digne precieux⁶ corps, il n'ara ja vie eternele et as aussy dit que qui le recevra⁷ (f° 84r^o) indignement, il mengera son iugement dont la foy, la charité, l'esperance, la contrition et les autres vertus considerées qui sont a toy dignement recevoir necessaires. Je congnois et scay de vray que je ne suys⁸ aucunement digne que tu viengnes a moy mais quant d'autre part je considere quel pechie, quelle ingratitude, quel dommage espirituel et quel peril est de toy non recevoir et aussy quelz biens viennent a l'ame et au corps de la personne qui dignement te recoit, je n'ose plus tarder. Si te requier, mon tres doulx et piteux redempteur que il te plaise a moy presentement⁹ donner tele contrition de tous mes pechiéz, que je te puisse recevoir a ton plaisir et a mon salut. Donne moy temps et espace, puissance et voulenté de faire penitance a toi, agreable de tout ce que j'ay (f° 84v^o) fait a ton desplaisir au service de la char, de l'ennemy et du monde¹⁰ ouquel j'ay usé et perdu la greigneur partie de ma poure et tres briesfe vie. Mon tres debonnaire sauveur ie te demande en grande confidence, grace, misericorde et plain pardon de mes pechiez pource que ie croy sans quelconque doubtance¹¹ que tu ne refusas oncques la priere de quelque personne¹² qui de bon cuer t'ait ce demandé, ne jamais personne ne refuseras qui ce te requerra en vraie contrition et profunde humilité. Veuillés, mon seul dieu, mon seul sauveur et mon souverain refuge pour l'onneur et par la

¹ München, Staatsbibl., Cod. gall. 40, f°s 133-147: 1. Oraison a dire devant le sacrement.

Brussel, KBR, ms. IV 1290, f° 46-57: 1. Devote oraison a dire a vouloir recevoir Nostre Seigneur. Den Haag, KB, ms. 76 F 2, f°s 41v^o-45v^o: 1. Oraison a dire devant le sacrement.

² Staatsbibl.: «et tout puissant»; KB: «et tout puissant».

³ KBR: «propose a recevoir».

⁴ KBR: «soye a ce mieulx».

⁵ KBR: «debonnaire seigneur».

⁶ Staatsbibl.: «digne et precieux»; KBR: «digne et precieux»; KB: «digne et precieux».

⁷ Staatsbibl.: «dit qui le»; KBR: «dit qui le»; KB: «dit qui le».

⁸ Staatsbibl.: «que ne suis».

⁹ KB: «plaise présentement».

¹⁰ Staatsbibl.: «service de l'ennemy, de la char et du monde»; KBR: «service de l'ennemy, de la char et du monde»; KB: «service de l'ennemy, de la char et du monde».

¹¹ Staatsbibl.: «sans quelque doubtance»; KB: «sans quelque doubtance».

¹² KB: «de quelque personne».

vertu de ce tres excellent sacrement, oster de moy tout orgueil, toute avarice et l'ardant feu de luxure avec tout ce qui en moy te deplaist. Ce tres hault et tres digne sacrement me soit remede salutaire et seure protection (f° 85r^o) contre tout pechié et toute temptation et me soit avec ce vraie confirmation en toutes bonnes cogitations, locutions et operations. Je desire mon vray dieu a toy recevoir non mie pour ce que soie¹³ sans pechié mais affin que ta digne et tres bienheuree presence mette hors de moy¹⁴ tout pechié. Glorieux sauveur du monde ta desiree et tres fructueuse presence soit lumiere a mon ame avuglee, vesture a elle desnuee, feu ardant de charité a elle toute refroidie¹⁵ et plus que engelee. O tres doulx¹⁶ et tres misericors dieu, vraie et eternele sapience de dieu le pere, donne moy sens et entendement de moy et de mes subgiez gouverner en tele iustice et telle equité que je et eulx te puissions tout le remanant de nos vies humblement servir et cremir loyaument et sur toute chose amer et finalement parvenir (f° 85v^o) a toy en la gloire eternele en laquelle benignement tu recevras tous ceulx qui devotement te aront en ce saint sacrement receu¹⁷ laquelle chose me doit faire le pere, le fil et le saint esprit, mon seul dieu qui vit et regne¹⁸ sans commencement et sans fin. Amen.»

¹³ Staatsbibl.: «non pour ce que ie soye»; KBR: «non pas pour ce que ie soie»; KB: «non pour ce que soie».

¹⁴ Staatsbibl.: «presence oste hors de moy»; KBR: «presence oste de par moy».

¹⁵ Staatsbibl.: «feu dardant charité»; KBR: «feu ardant charité a elle du tout refroidie»; KB: «feu de ardant charité».

¹⁶ Staatsbibl.: «Tres doulz»; KBR: «Tres doulz»; KB: «Tres doulx».

¹⁷ Staatsbibl.: «te aront recu en ce saint sacrement».

¹⁸ KBR: «qui vis et regnes».

¹⁹ Staatsbibl.: *Cy present on le requiert*; KBR: *Devote oroison a dire a recevoir le corps de nostre seigneur*; KB: *Oroison devote quant on reçoit le corps de Ihu crist*.

²⁰ KBR: «de vie ou a la fontaine».

²¹ KB: «Je te prie».

²² Staatsbibl.: «qu'elle plaise guarir ma maladie».

²³ KBR: «nudité afin que je puisse»; KB: «nueté affin que ie puisse».

²⁴ Staatsbibl.: «reverence et en telle cremeur».

²⁵ KBR: «et si vray amour».

²⁶ KBR: «et si profonde».

²⁷ KBR: «nostre sauveur».

²⁸ Staatsbibl.: «ie soye d'estre».

Autre oroison a Nostre Seigneur¹⁹

«Tout puissant et misericors dieu. Je viens maintenant au saint sacrement de ton fil nostre sauveur Iehsucrist. Mais, sire, je viens malade au medecin de vie, ort a la fontaine²⁰ de misericorde, avugle a la lumiere de clareté eternele, poure au seigneur du ciel et de la terre, tout nu au roy de gloire. Je prie²¹ doncques l'abondance de ta largesse infinie quelle te plaise saner ma maladie²², laver mon ordure, enluminer mon avugleté, enrichir ma poureté, vestir ma nueté a ce que je puisse²³ recevoir le pain des angeles, (f° 86r^o) le roy des roys et le seigneur des seigneurs en tele reverence et tele cremeur²⁴, en tele contrition et en si vraie amour²⁵, en tele foy et si parfaicte netteté, en tel propos et en si profonde²⁶ humilité comme il est expedient au salut de mon ame. Je te requier mon dieu et mon createur que tu me donnes grace de recevoir non pas seulement le sacrement mais aussy du sacrement la vertu. O tres piteux dieu, donne moy tele grace que je puisse recevoir le precieux corps de ton seul fil, nostre doulx sauveur²⁷ Iehsucrist, lequel il print en la digne vierge Marie, par quoy je soie digne d'estre²⁸ incorporé et uny a son corps mistique et

salutairement estre nombré et compté comme²⁹ l'un de ses membres. O tout puissant pere, donne moy tele grace que finalement je puisse ton seul fil, nostre benoist sauveur Iehsucrist veoir en perpetuele gloire face (f° 86v^o) a face et tout nuement, lequel³⁰ resentement je propose recevoir couvert et contenu vertitablement soubz la semblance de pain en ce tres digne sacrement, lequel vit et regne avec toy et le saint esprit, un seul dieu sans commencement et sans fin. Amen.»

[sans rubrique]³¹

«Je, pour pecheur rens graces et loenges a ta supplicative largesse³², mon tres doux sauveur Iehsucrist, laquelle a daigné³³ le tres sacré et digne pain des enfans donner a moy qui ne suys encoires digne d'estre nommé le moindre de tous ses serviteur³⁴. Et puis que ainsy t'a pleu, je te requier et supplie de cuer et de bouche tant et si tres humblement que je puis, mon tres debonnaire sauveur, que tu faces a mon ame sentir et connoistre la tres parfaicte douceur de ta³⁵ precieuse char affin que toute delectation mondaine luy soit amere et que tu et tout³⁶ ce qui puet me (f° 87r^o) ner a toy luy soit et luy samble doux par-dessus toute autre chose. Garde et accrois en moy continuelement le vray desir de toy souvent et dignement recevoir par³⁷ la tres excellente dignité de ta divine et humaine presence. Fais fuyr et eslongnier de moy toute adversaire puissance et me fais veritablement sentir la tres digne presence de tes sains angles gardans et deffendans ma poure fragilité contre tout mal corporel³⁸ et spirituel, esmouvans et conduisans ma tres preceuse³⁹ ignorance a tout ce que loyal et humble servant doit faire pour entierement complaire a son seul tout puissant et tres debonnaire dieu, pere, fil, et saint esprit vivant et regnant sans commencement et sans fin. Amen.»

²⁹ KB: «et nombré comme».

³⁰ KBR: «et tout vivement, lequel».

³¹ Staatsbibl.: S'ensuit devote oroison a dire quant on a recu le corps nostre seigneur ... non sum dignus ut intres subiectum meum ed tan ... dic verbo et ... mea; KBR: Autre devote oroison a dire quant l'on a recu le corps de nostre seigneur; KB: S'ensieut une moult devote oroison quant on a recu le corps de nostre seigneur.

³² KB: «ta superlative largesse».

³³ KBR: «a daigné laquelle a voulu le tres sacré».

³⁴ Staatsbibl.: «a voulu donner le mendre de ses serviteurs».

³⁵ KBR: «douceur et ta».

³⁶ Staatsbibl.: «et que tout».

³⁷ Staatsbibl.: «dignement percevoir par».

³⁸ Staatsbibl.: «contre tout corporel».

³⁹ Staatsbibl.: «ma tres precieuse»; KBR: «ma tres paressense».

Tabel I: Samenstelling van de katernen

Nr	Samenstelling van de katernen	Bladspiegel		Initialen				Custos	Signaturen
		P	R	B	V	U	P		
1	1/2	17							
2	3/8	17			6				a
3	9/14	17			6				b
4	15/25 (kim 15/16)		14	4					c + d
5	26/29 (2 kimmen 26/27)		14		4				(onl.) + d en Δ
6	30/37 (2 kimmen 31/32 et 32/33)		14		10				f
7	38/46 (kim 37/38)	14			2			46v	g
8	47/56	14			2			56v	h
9	57/63 (kim 57/58)	14			32				k
10	64/70 (kim 69/70)		14			60		5	l
11	71/78		14	1	59			7	m
12	79/86		14		7		62	1	n
13	87/94		14		6		62	1	o
14	95/102		14		9	1	47	1	p
15	103/109 (kim 107/108)		14		11	2	35		q
16	110/117		14	1	54			117v	r
17	118/125		14	1	66				s
18	126/132		14		47				t x 2
19	133/140 (kim 132/133)		14		4		63	1	v
20	141/148		14			63	1	1	x
21	149/156		14			103			y
22	157/164		14			66		1	z
23	165/172		14			37			(onl.)
24	173/178	14				40			(onl.)
25	179/186		14			7		186v	aa
26	187/192	14				6			bb

- **Nr** : Nummering van de katernen.
- **Samenstelling van de katernen**: Eerste en laatste blad van elk katern, gevolgd door de plaats van de eventuele kimmen.
- **Bladspiegel**: Purper (P), roze (R) of beide. Het cijfer verwijst naar het aantal geschreven lijnen.
- **Initialen**: Aantal en classificatie van de verschillende initiaaltypes: bloeminitialen (B), veldinitialen (V), veldinitialen met eenvoudige uitlopers (U), penwerkinitialen (P) en diverse andere types van initialen (gehistorieerde initialen, met uitlopers in penwerk, draakinitialen of guilliches-initialen) (D).
- **Custos**: Vermelding van de folio's waar ze nog leesbaar zijn.
- **Signaturen**: Nummering van de folio's binnen de katernen. Problemen met de leesbaarheid worden aangeduid met de afkorting onl. (onleesbaar).

Tabel II: Toewijzing van de illustraties

Verdeling van de teksten		Illustraties		Toeschrijving Kader	
ff. 31r-14v	Calendarium				
ff. 16r-17v	Fragment uit evangelie	fol. 16r	H. Johannes op Patmos	Tavernier	recht
ff. 18r-20r	Fragment uit evangelie	fol. 18r	H. Lucas	Tavernier	recht
ff. 21r-22r	Fragment uit evangelie	fol. 21r	H. Marcus	Tavernier	recht
ff. 23r-25r	Fragment uit evangelie	fol. 23r	H. Mattheus	Tavernier	recht
f. 27r-27v	Gebeden - H. Christoffel	fol. 27r	H. Christoffel	Tavernier	recht
ff. 28r-29r	Gebed tot H. Barbara	fol. 28r	H. Barbara	Tavernier	recht
ff. 30r-31r	Gebed tot H. Kwinten	fol. 30r	H. Kwinten	Anoniem miniaturist (?)	recht
ff. 31r-32r	Gebed tot H. Nicolaas	fol. 31r	H. Nicolaas	Liédet	recht
ff. 34r-35r	Gebed tot H. Sebastianus	fol. 34r	H. Sebastianus	Anoniem miniaturist (?)	recht
ff. 35v-36v	Gebed tot H. Adrianus	fol. 35r	H. Adrianus	Liédet	boog
ff. 37r-38r	Gebed tot H. Antonius	fol. 37r	H. Antonius	Liédet	boog
ff. 39r-44r	Gebeden - Obsecro te	fol. 39r	Maria met Kind	Tavernier	recht
ff. 46r-51r	Gebed	fol. 46r	Opdrachtgever	Tavernier	recht
ff. 52v-54v	Gebed	fol. 52r	Opdrachtgever	Tavernier	recht
ff. 54v-57r	Gebed	fol. 55r	Opdrachtgever	Liédet	boog
ff. 58r-62v	Getijden van de H. Geest				
f. 64r	Getijden van het Kruis - Metten	fol. 64r	Aanhouding van Christus	Tavernier	boog
f. 65v	Primen	fol. 65v	Christus voor Pilatus (gehist. init.)		
f. 67r	Terts	fol. 67r	Geseling (gehist. init.)		
f. 67v	Sext	fol. 67v	Kruisdraging (gehist. init.)		
f. 68v	None	fol. 68v	Kruisiging (gehist. init.)		
f. 69v	Vespers	fol. 69v	Graflegging (gehist. init.)		
f. 71r	Getijden van Maria - Metten	fol. 71r	Annunciatie	Tavernier	recht
f. 83v	Lauden	fol. 83r	Visitatie	Tavernier	boog
f. 96v	Primen	fol. 96r	Geboorte	Tavernier	boog
f. 103v	Terts	fol. 103v	Boodschap aan de herders	Tavernier	boog
f. 112v	None	fol. 112r	Aanbidding der Wijzen	Tavernier	boog
f. 116v	Vespers	fol. 116v	Vlucht naar Egypte	Tavernier	boog
f. 125v	Completen	fol. 125v	Kindermoord te Bethlehem	Tavernier	boog
ff. 133r-146v	Boetepsalm	fol. 133r	David in gebed	Tavernier	boog
ff. 146v-154v	Litanieën				
ff. 155r-156r	Gebed tot de Drievuldigheid	fol. 155r	H. Drievuldigheid	Tavernier	recht
ff. 157r-176v	Dodenofficie	fol. 157r	Rouwtafereel	Tavernier	boog
ff. 179r-187r	Gebeden	fol. 179r	Opdrachtgever	Liédet	recht

■ Eerste uitvoeringsfase (Jan Tavernier)

■ Tweede uitvoeringsfase (Loyset Liédet/navolger van de Manselmeester)

■ Derde uitvoeringsfase (Jan Tavernier)

■ Toevoeging (Jan Tavernier)

De heilige Mattheus en de engel (f° 23r)

Lexicon

Aanzetstuk: Stuk metaal waarmee de sluithaak* aan het plat* wordt vastgehecht.

Afsnijden: Afsnijden van de katernen* aan de drie zijden om gladde sneden te bekomen.

Binnenmarge: Marge aan de rugzijde*.

Blad: Synoniem van folio*.

Bladspiegel: Door de liniëring* afgebakende ruimte voor de geschreven tekst.

Bord: Houten of kartonnen plaat die de kern van het plat* vormt.

Bovenmarge: Marge aan de bovenzijde van het folio*.

Buitenmarge: Marge tegenover de rugzijde*.

Codex: Boek bestaande uit verscheidene katernen* die door het naaisel* aan elkaar en aan de binding worden vastgehecht.

Colofon: Notitie waarin de kopiïst zijn naam en/of de plaats en/of de datum van het kopiëren van de tekst vermeldt.

Contraplat: Binnenzijde van het plat* waarop de doublure* wordt aangebracht.

Doublure: Stuk leer, stof, gekleurd papier enz. dat het contraplat* van de band versiert.

Dubbelblad: Rechthoekig vel perkament of papier, in het midden gevouwen om twee bladen* te vormen.

Folio: Kleinste onderdeel van een katern*.

* Opmerking: Een asterisk (*) achter een woord verwijst naar de definitie van deze term elders in het lexicon.

Initiaal

- a. *veldinitiaal*: gouden initiaal, versierd met – meestal witte – lijnen of ranken, op een blauwe of rode achtergrond.
- b. *draakinitiaal*: initiaal die volledig of gedeeltelijk is versierd met monsterachtige wezens.
- c. *guilliches-initiaal*: bladgouden initiaal versierd met decoratieve motieven in dambordpatroon.
- d. *gehistorieerde initiaal*: initiaal bestaande uit figuren, dieren of voorwerpen.
- e. *bloeminitiaal*: met bloemmotieven opgevulde initiaal.
- f. *gehoogde initiaal*: initiaal gehooft met een vleugje kleur.

Kapitaalband: Siernaaisel bestaande uit één of meer draden – onafhankelijk van de naaidraden en meestal gekleurd – op een bijkomende rib* aan elk van de uiteinden van de rug*.

Katern: Geheel van in elkaar geschoven, door eenzelfde naaidraad* verbonden, dubbelbladen.

Kim: Rest van een dubbelblad* dat dicht bij de vouw werd afgesneden om het innaaien van een ander blad* mogelijk te maken.

Kop: Bovenste gedeelte of eerste katern of eerste folio van de codex*.

Lijn: Horizontale lijn om het schrift te leiden.

Liniëring: Geheel van lijnen* getrokken om de bladspiegel* af te bakenen en het schrijven te leiden.

Muiter: Op het plat* bevestigd stukje metaal dat in het – op het andere plat* vastgehechte – sluithaakje* grijpt.

Naaisel: Geheel van naaidraden waarmee de dubbelbladen* in de katernen* worden samengehouden en waarmee de katernen* aan elkaar en aan de binding worden vastgehecht.

Ondermarge: Marge aan de onderzijde van het folio*.

Penwerk: Met de pen getekende ranken ter versiering van initialen* of randen.

Plat: Gedeelte van de band – waarvan de hardheid afhankelijk is van

het al of niet aanwezig zijn van borden – dat op het eerste en het laatste folio* van het boekdeel rust.

Prik: Elk van de gaatjes of sneetjes gemaakt in de drager om de liniëring* vast te leggen.

Quaternio: Katern* bestaande uit vier dubbelbladen* (of 8 folio's* of 16 bladzijden).

Quinio: Katern* bestaande uit vijf dubbelbladen* (of 10 folio's* of 20 bladzijden).

Randversiering: Geheel van decoratieve elementen in de marges*.

Regelafstand: Afstand tussen twee opeenvolgende lijnen*.

Rib: Touw of lederen strookje vastgemaakt aan de borden*, waaraan de katernen* door middel van een naaidraad* worden vastgehecht.

Rug: Zijde van de codex* waar de katernen door het naaisel* worden samengehouden en waarop de ribben* worden aangebracht.

Schutblad: Eén of meer beschermende bladen* die aan het begin en het einde van de codex* worden toegevoegd.

(Sluit)haakje: Op het plat* bevestigd stukje metaal; sluitklamp waardoor de beide platten* met elkaar worden verbonden.

Sluiting: Accessoire dat de buitenranden van de twee platten* met elkaar verbindt om het boek gesloten te houden.

Stempel: Motief dat warm of koud ter versiering op de band wordt aangebracht.

Strookje: Strook perkament, in de lengte gevouwen en genaaid als een dubbelblad*, waarop de rand van een onvolledig blad* zonder kim* is gekleefd of vastgenaaid.

Ternio: Katern bestaande uit drie dubbelbladen* (of 6 folio's* of 12 bladzijden).

Touw: Synoniem voor naaidraad.

Algemene bibliografie

Achten 1987

Achten G., *Das christliche Gebetbuch im Mittelalter: Andachts- und Stundenbücher in Handschrift und Frühdruck*, Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, 1987.

Apers 1934

Apers R.F., 'De betrekkingen tusschen een Antwerpsch drukker H. Eckert van Homberch en een Gentsch boekbinder Joris van Gavere', *De Gulden Passer*, 1934, p. 1-13.

Avril 1999

Avril F., 'Jean le Tavernier: un nouveau livre d'heures', *Revue de l'art*, nr. 126, 1999/4, pp. 9-22.

Avril en Reynaud 1993

Avril F. en Reynaud N., *Les manuscrits à peintures en France 1440-1520*, tent. cat., Parijs, Bibliothèque nationale de France, 1993.

Backhouse 1985

Backhouse J., *Book of Hours*, Londen, 1985.

Barrois 1830

Barrois J., *Bibliothèque protypographique ou Librairies des fils du roi Jean, Charles V, Jean de Berri, Philippe de Bourgogne et les siens*, 3 vol., Parijs, 1830.

Boeren 1988

Boeren P.C., Korterweg A.S. e.a., *Catalogus van de liturgische handschriften van de Koninklijke Bibliotheek*, Den Haag, 1988.

Bousmanne 1997

Bousmanne B., 'Item a Guillaume Wyelant aussi enlumineur', Willem Vrelant. *Un aspect de l'enluminure dans les Pays-Bas méridionaux sous le mécénat des ducs de Bourgogne Philippe le Bon et Charles le Téméraire*, Turnhout, 1997.

Bousmanne 2000

Bousmanne B., 'Le deuxième volume des Chroniques de Hainaut (Brussel, KBR, ms. 9243): manuscrit 'non parfait' ou commande de prestige?', in Van den Bergen-Pantens C. red., *Les chroniques de Hainaut ou les ambitions d'un prince bourguignon*, Turnhout, 2000, pp. 75-82.

Bousmanne en Van Hoorebeeck 2001

Bousmanne B. en Van Hoorebeeck C. red., *La librairie des ducs de Bourgogne. Manuscrits conservés à la Bibliothèque royale de Belgique, I: Textes liturgiques, ascétiques, théologiques, philosophiques et moraux*, Turnhout, 2001.

Bousmanne en Voelke 2001

Bousmanne B. en Voelke W.M., *Les Heures noires*, ms m. 493, The Pierpont Morgan Library, New York, commentaar bij de facsimile, Lüzern, 2001.

Brinkmann 1996

Brinkmann B., 'Loysel Liédet', in Turner J. red., *Dictionary of Art*, nr. 19, New York, 1996, pp. 340-341.

Chroniques de Hainaut 2000

Van den Bergen-Pantens C. red., *Les chroniques de Hainaut ou les ambitions d'un prince bourguignon*, Turnhout, 2000.

Clark 2000

Clark G., *Made in Flanders: the Master of the Ghent Privileges and Manuscripts Painting in the Southern Netherlands in the Time of Philip the Good* (Ars Nova. Studies in Late Medieval and Renaissance Northern Painting and Illumination), Turnhout, 2000.

Colin 1995

Colin G., 'Bloc, Ludovicus', *Allgemeines Künstler-Lexikon*, XI, München-Leipzig, 1995, p. 523.

Culot 1989

Culot P., *Quatre siècles de reliure en Belgique, 1500-1900*, Brussel, 1989, nr. 2.

Dehaisnes 1882

Dehaisnes C., 'Documents inédits concernant Jean le Tavernier et Louis Liédet, miniaturistes des ducs de Bourgogne', *Bulletin des Commissions royales d'Art et d'Archéologie*, nr. 31, 1882, pp. 20-38.

De Hamel 1983

De Hamel C.F.R., 'Reflections on the trade in books of hours at Ghent and Bruges', in: J.B. Trapp red., *Manuscripts in the fifty years after the invention of printing: some papers read at the Colloquium at the Warburg Institute on 12-13 March 1982*, Londen 1983, p. 29-33.

Delaissé 1959¹

Delaissé L.M.J., *Miniatures médiévales. De la Librairie de Bourgogne au Cabinet des Manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique*, Brussel, 1959.

Delaissé 1959²

Delaissé L.M.J., 'Chroniques et conquêtes de Charlemagne', *L'Œil*, nr. 60, 1959, pp. 42-49 en 94.

Delaissé 1974

Delaissé L.M.J., 'The importance of books of Hours in the history of the medieval book', in McCracken U., Randall L. en Randall R. Jr. red., *Gatherings in Honor of Dorothy E. Miner*, Baltimore, 1974, pp. 203-225.

de Mély 1913

de Mély F., *Les primitifs et leurs signatures. Les miniaturistes*, Parijs, 1913, pp. 238-240.

De Schryver, Dykmans en Ruyschaert 1989

De Schryver A., Dykmans M. en Ruyschaert J., *Le pontifical de Ferry de Clugny, cardinal et évêque de Tournai* (coll. *Paleographica Vaticana*, III), Vaticaanstad, 1989.

De Schryver 1979

De Schryver A., 'Prix de l'enluminure et codicologie. Le point comme unité de calcul de l'enluminure dans le *Songe du vieil pèlerin* et *Les faitz et gestes d'Alexandre* (Parijs, BN, fr. 9200-9201 en fr. 22547)', in Cockshaw P., Garand M.-C. en Jodogne P. red., *Miscellanea codicologica F. Masai dicata MCMLXXIX*, II, Gent, 1979, pp. 469-479.

Dogaer 1987

Dogaer G., *Flemish Miniature Painting in the 15th and 16th Centuries*, Amsterdam, 1987.

Durrieu 1910

Durrieu P., 'Découvertes de deux manuscrits importants de la librairie des ducs de Bourgogne', *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*, nr. 71, 1910, pp. 58-71.

Durrieu 1921

Durrieu P., *La miniature flamande au temps de la cour de Bourgogne, 1415-1530*, Brussel-Parijs, 1921.

Fogelmark 1990

Fogelmark S., *Flemish and Related Panel-Stamped Bindings: Evidence and Principles*, New York, 1990, p. 41-42, p. 54, noot 105, pl. XII en passim.

Frederickx 1960.

Fredericx A., 'Jehan Tavernier, 15de eeuwse miniaturist, in het licht van archivalische documenten', *Handelingen van de geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde*, nr. 12, 1960, pp. 83-107.

Geirnaert 1981

Geirnaert N., 'De bibliotheek van de Duinenabt Jan Crabbe (1457/59-1488)', *Vlaamse kunst op perkament. Handschriften en miniaturen te Brugge van de 12de tot de 16de eeuw*, tent. cat., Brugge, Gruuthusemuseum, 1981, pp. 176-206.

Geirnaert 1999

Geirnaert N., 'Enkele zestiende-eeuwse registerbanden uit het Stadsarchief van Brugge', *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen*, 1998, Amsterdam, 1999, p. 69-75.

Golden Age 1989

The Golden Age of Dutch Manuscripts Painting, tent. cat., Utrecht, Rijksmuseum-Catharijneconvent; New York, Pierpont Morgan Library, 1989, nr. 50.

Harthan 1985

Harthan J., *Books of Hours and their Owners*, Londen, 1985.

Hulin de Loo 1928

Hulin de Loo G., 'La formation tournaisienne de l'enlumineur Johannes de Tavernier et l'influence de celui-ci sur la xylographie harmeloise de la fin du XVe siècle', *Bulletin de la Classe des Beaux-Arts de l'Académie royale de Belgique*, nr. 10, 1928, pp. 43-53.

Hulin de Loo 1926-1929

Hulin de Loo G., 'Jean le Tavernier', *Biographie nationale*, nr. 24, Brussel, 1926-1929, col. 630-639.

Huyghebaert 1969

Huyghebaert N., 'Trois manuscrits de Jean Crabbe, abbé des Dunes', *Scriptorium*, nr. 23, 1969, pp. 232-242.

Indestege 1951

Indestege L., *De boekband in de oude Nederlanden: een vluchtige kennismaking*, Utrecht, 1951, p. 8 en 15.

Indestege 1956

Indestege L., 'De boekband in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 16de eeuw', *De Gulden Passer*, XXXIV 1956, p. 47.

Indestege 1961¹

Indestege L., *Boekbanden uit vijf eeuwen*, Gent, 1961, nummers 39-42 en pl. XI-XII (Joris I en Joris II, Gent), p. 7-8 (Antonius van Gavere).

Indestege 1961²

Indestege L., 'Brügger Kaufmannsbücher und ihre Verzierung', in: *Festschrift Ernst Kyriß*, Stuttgart, 1961, p. 261-280.

Indestege 1964

Indestege L., 'Paneelstempels met musicerende engelen op Vlaamse boekbanden uit de late Middeleeuwen', in: *Dr. L. Reypens-Album. Opstellen aangeboden aan prof. Dr. L. Reypens s.j. ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag*, Antwerpen, 1964, p. 173-185, in het bijzonder p. 183 nr. 1.

Indestege 1965

Indestege L., 'Zierform auf Einbänden Brügger Kaufmannsbücher', *Gutenberg-Jahrbuch*, 1965 p. 399-405.

Indestege 1973

Indestege L., 'A Gavere binding, with angels playing musical instruments', *The Book Collector*, 1973, p. 71 en pl.

Isabella van Portugal 1991

Isabella van Portugal. Hertogin van Bourgondië, 1397-1471, tent. cat., Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 1991.

Jonghe d'Ardoye, Havenith en Dansaert 1930

Burggraaf de Jonghe d'Ardoye, Joseph Havenith, Georges Dansaert, Armorial belge du Bibliophile, Brussel, 1930, p. 175-176.

Korteweg

Korteweg A.S., 'The book of Hours of Philip the Good, duke of Burgundy, in The Hague and its later adaptation', *Als ic can. Huldeboek Maurits Smeyers (Corpus of Illuminated Manuscripts)*, te verschijnen.

Köstler 1984

Köstler H., 'Stundenbücher. Zur Geschichte und Bibliographie', *Philobiblon. Eine Vierteljahrsschrift für Buch- und Graphiksammler*, nr. 28, 1984, pp. 95-128.

Labarre 1969

Labarre A., 'Livres d'heures', *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, 7/I, Parijs, 1969.

Leclercq 1930

Leclercq H., 'Livres d'heures', *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, 9/II, 1930, kol. 1836-1882.

Lefèvre 1942

Lefèvre P., *L'organisation ecclésiastique de la ville de Bruxelles au Moyen Age* (Université catholique de Louvain. Recueils de travaux d'histoire et de philologie, série 3, II / Katholieke Universiteit Leuven. Publicaties op het gebied der geschiedenis en der philologie, reeks 3, II), Leuven, 1942.

Legaré 1999

Legaré A.-M., 'Loysel Liédet: un nouveau manuscrit enluminé', *Revue de l'art*, nr. 126, 1999, pp. 36-49.

Leloup 1984

Leloup W., 'Boekbanden uit de bibliotheek van het Grootseminarie te Brugge', in Denaux A. en Vanden Berghe E. red., *De Duinenabdij en het Grootseminarie te Brugge. Bewoners. Gebouwen. Kunstpatrimonium*, Tielt, 1984, pp. 214-229.

Lemaire 1989

Lemaire J., *Introduction à la codicologie* (Université catholique de Louvain. Publications de l'Institut d'Etudes médiévales. Textes, Etudes, Congrès 9), Louvain-la-Neuve, 1989.

Leroquais 1927

Leroquais V., *Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque nationale*, 2 vol., Parijs, 1927, en Supplément, Mâcon, 1943.

Leuchtendes Mittelater 1989

Leuchtendes Mittelalter. 89 libri manu scripti 89 illuminati vom 10.10 bis zum 16. Jahrhundert (Katalog XXI), Rotthalmünster, Antiquariat Heribert Tenschert, nr. 35, 1989, pp. 185-207.

Leuchtendes Mittelater 1991

Leuchtendes Mittelalter III. Das goldene Zeitalter der Burgundischen Buchmalerei 1430-1560 (Katalog XXVII), Rotthalmünster, Antiquariat Heribert Tenschert, nr. A, 1991, pp. 95-97.

Librije van Filips de Goede 1967

De librije van Filips de Goede. Tentoonstelling georganiseerd bij de 500ste verjaardag van de dood van de hertog, tent. cat., Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 1967.

Lieftinck 1970

Lieftinck G., 'Grisailles in the book of Hours of Philip the Good in The Hague and the Master of Mary of Burgundy', *Oud Holland*, nr. 85, 1970, pp. 237-242.

Lindner 1912

Lindner A., *Der Breslauer Froissart*, Berlijn, 1912.

Lyna 1929

Lyna F., 'Nog onbekende miniaturen van Liédet, van de Girartmeester, van Mazerolles et van Marmion', *Het Boek*, nr. 18, 1929, pp. 33-48.

Lyna en Pantens 1989

Lyna F. en Pantens C. red., *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque royale de Belgique*, III, 2 vol., Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 1989.

Martens 1998

Martens M.P.J. red. *Brugge en de Renaissance. Van Memling tot Pourbus. Notities*, Brugge, 1998, p. 208-213, notities van N. Geirnaert en L. Vandamme, in het bijzonder nr. 213.

Mechtilde de Hackeborn 1930

Révélation de sainte Mechtilde, vierge de l'ordre de saint Benoît. Le livre de la grâce spéciale, Tours, 1930.

Miniature flamande 1959

La miniature flamande. Le mécénat de Philippe le Bon, 1445-1475. Exposition organisée à l'occasion du 400e anniversaire de la fondation de la Bibliothèque royale de Philippe II, le 12 avril 1559, tent. cat., Brussel, Paleis voor Schone Kunsten, 1959, pp. 136 en 145-146.

Mueller 1958

Mueller E., *Jean le Tavernier of Audenarde*, onuitgegeven doctoraalscriptie, University of Iowa, 1958.

Muzerelle 1985

Muzerelle D., *Vocabulaire codicologique. Répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits* (Rubricae 1. Histoire du livre et des textes), Parijs, 1985.

Nieuwstraten 1994

Nieuwstraten R., 'Vervaardigers en bezitters van Raoul Lefevre's *Histoire de Jason*: kanalen voor de verbreiding van een idee', *Millenium*, nr. 8, 1994, pp. 134-147.

Ottosen 1993

Ottosen K., *The Responsories and Versicles of the Latin Office of Dead*, Århus, 1993.

Perkins 1873

The Perkins Library. A Catalogue of the Very Valuable and Important Library Formed by the Late Henry Perkins..., veilingcatalogus Gasden, Ellis and Co., Hanworth Park, 3-5 juni [1873].

Pinchart 1860

Pinchart A., *Archives des arts, sciences et lettres. Documents inédits*, I, Gent, 1860, p. 60-62.

Plotzek 1987

Plotzek J.M., *Andachtsbücher des Mittelalters aus Privatbesitz*, tent. cat., Keulen, Schnütgen-Museum, 1987.

Rijkdom van de schotse bibliotheken 1963

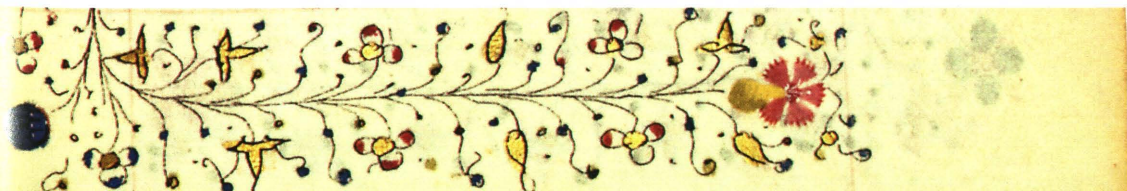
Rijkdom van de schotse bibliotheken. Tentoonstelling georganiseerd door de National Library of Scotland. Albert I-Bibliotheek, Brussel, Brussel, 1963, nr. 37.

Rouzet 1975

A. Rouzet, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle*, Nieuwkoop, 1975, p. 68.

Schatborn 1970

Schatborn P., '39 Grisailles in the book of Hours of Philip the Good in The Hague. An attribution to the 'Gebetbuchmeister um 1500'', *Oud Holland*, nr. 89, 1970, pp. 45-48.

Smeyers 1998

Smeyers M., *Vlaamse miniaturen van de 8ste tot het midden van de 16de eeuw: de middeleeuwse wereld op perkament*, Leuven, 1998.

Sotheby's 1929

Catalogue of Valuable Illuminated Manuscripts... The Property of a Nobleman [Baron van Zuylem], veilingcatalogus Sotheby's, Londen, 21 maart 1929.

Sotheby's 1939

Catalogue of a Further Portion of the Well-known Library. The Property of the Comte de Suzannet, La Petite Chardière, Lausanne..., veilingcatalogus Sotheby's, Londen, juli 1939.

Sotheby's 2001

A Second Selection of Illuminated Manuscripts from c. 1000 to c. 1522. The Property of Mr. J.R. Ritman Sold for the Benefit of the Bibliotheca Philosophica Hermetica, Amsterdam, veilingcatalogus Sotheby's, Londen, 19 juni 2001, pp. 134-151, nr. 28.

Spitzer 1892

La collection Spitzer. Antiquité-Moyen Age-Renaissance, Parijs-Londen, 1892.

Tanis en Thompson 2001

Tanis J.R. en Thompson J. red., *Leaves of Gold. Manuscript from Philadelphia Collections*, Philadelphia 2001, p. 106-108, nr. 33.

Van Buren 1995

Van Buren A., 'Le sens de l'histoire dans les manuscrits du XVe siècle', *Pratiques de la culture écrite en France au XVe siècle*, colloque international du CNRS organisé en l'honneur de Gilbert Ouy, Paris 16-18 mai 1992 (Fédération internationale des Instituts d'Etudes médiévales. Textes et études du Moyen Age 2), Louvain-la-Neuve, 1995, pp. 515-525.

Van den Gheyn 1909

Van den Gheyn J., *Croniques et conquêtes de Charlemaïne. Reproduction des 105 miniatures de Jean le Tavernier d'Audenarde (1460)*, Brussel, 1909.

Van den Gheyn 1910

Van den Gheyn J., *Histoire de Charles Martel. Reproduction des 102 miniatures de Loyset Liédet (1470)*, Brussel, 1910.

Van Hoorebeek 1997

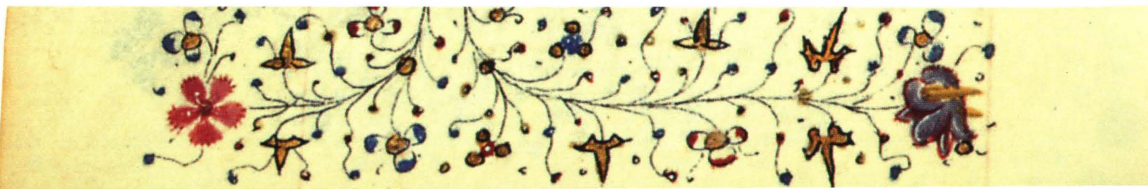
Van Hoorebeek C., *Un corpus de vingt livres d'heures manuscrits du XVe siècle du diocèse de Tournai: catalogue descriptif, hypothèses de localisation et modalités d'utilisation*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 1997.

Vanwijnsberghe 1995

Vanwijnsberghe D., 'The cyclical illustrations of the Little Hours of the Virgin in pre-eyckian manuscripts', in Smeyers M. en Cardon B. red., *Flanders in European Perspective. Manuscript Illumination Around 1400 in Flanders and Abroad (Corpus of Illuminated Manuscripts 8. Low Countries Series 5)*, Leuven, 1995, pp. 285-295.

Vanwijnsberghe 2001

Vanwijnsberghe D., 'De fin or et d'azur'. *Les commanditaires de livres et le métier de l'enluminure à Tournai à la fin du Moyen Age (XIVe-XVe siècles) (Corpus of Illuminated Manuscripts 10. Low Countries Series 7)*, Leuven, 2001, pp. 21-25.

Van Outryve 1950

Van Outryve M., 'Un manuscrit d'Olivier de Castille enluminé par Liédet (Parijs, BN, fr. 12574)', *Scriptorium*, nr. 4, 1950, pp. 240-243.

Verheyden 1907

Verheyden P., 'Zestiendeeuwsche registerbanden', *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, V, 1907 p. 124-137.

Verheyden P. 1938

[Verheyden P.], *Gothieke en Renaissance boekbanden uit private verzamelingen tentoongesteld in het Museum Plantin-Moretus, 12-27 november 1938, Antwerpen, 1938, p. 10-11 nr. 18.*

Verheyden P. 1942

Verheyden P., 'De boerendans op Vlaamsche boenbanden', *De Gulden Passer*, XX, 1942, p. 220-223 en ill. 4-5.

Vlaamse miniatuur 1959

De Vlaamse miniatuur. Het mecenaat van Filips de Goede, 1445-1475. Tentoonstelling georganiseerd ter gelegenheid van de 400ste verjaardag der stichting van de Koninklijke Bibliotheek van Filips II op 12 april 1559, tent. cat., Brussel, Paleis voor Schone Kunsten, 1959, pp. 136 en 145-146.

Vos 1894

Vos J.J., *Les fêtes, offices, cérémonies et usages de l'ancienne église-cathédrale de Tournai*, Ath, 1894.

Weale 1894-1898

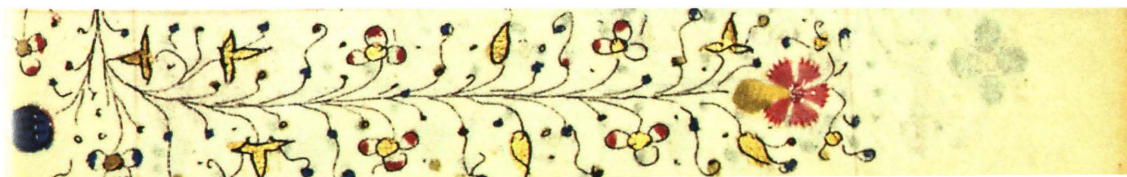
Weale W.H.J., *Bookbindings and rubbings of bindings in the National Art Library, South Kensington Museum*, I, Londen, 1898, p. LIII-LV, II, *ibidem*, 1894, p. 165 nummers 310-313.

Wieck 1988

Wieck R., *Time Sanctified. The Book of Hours in Medieval Art and Life*, cat.exp., Baltimore, Walters Art Gallery, 1988.

Winkler 1978

Winkler F., *Die flämische Buchmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts. Künstler und Werke von den Brüdern Van Eyck bis zu Simon Bening*, Leipzig, 1925; 2e ed. met addenda van G. Dogaer, Amsterdam, 1978, pp. 58-66 en 75-76.

De heilige Antonius (f° 37r°)

De zorg voor het erfgoed

De Koning Boudewijnstichting werd in 1976 opgericht ter gelegenheid van de 25ste verjaardag van de Troonsbestijging van Z.M. Koning Boudewijn. De Stichting is een instelling van openbaar nut die – met name in België, maar ook in het buitenland – ijvert voor de ‘verbetering van de levensomstandigheden van de bevolking, met inachtneming van factoren van economische, maatschappelijke, wetenschappelijke en culturele aard’. Om haar opdracht naar behoren te kunnen vervullen, kan de Stichting rekenen op de steun van honderden deskundigen, het partnership met openbare instellingen, verenigingen en ondernemingen, en het enthousiasme van talloze burgers.

Vanaf het prille begin heeft de Koning Boudewijnstichting – onder andere – blijk gegeven van haar zorg voor het erfgoed: het natuurlijk erfgoed, het architecturaal erfgoed en het roerend cultureel erfgoed. Wat het roerend cultureel erfgoed betreft, wendt de Koning Boudewijnstichting haar beschikbare middelen voornamelijk aan voor de aankoop van belangrijke Belgische kunstwerken en documenten die dreigen verloren te gaan of (in geval van verzamelingen) versnipperd te worden. Zij kan in noodgevallen zeer snel optreden zonder echter ooit te concurreren met bevoegde openbare instellingen. De Raad van Beheer van de Stichting heeft aan een onafhankelijke commissie opdracht gegeven uit te maken welke werken of documenten in aanmerking komen om aangekocht te worden door de Stichting met de daarvoor beschikbare middelen. Bovendien vertrouwen vrijgeveige verzamelaars, die eveneens bezorgd zijn voor het behoud van belangrijke getuigen van ons cultureel verleden, hun kunstwerken aan de Stichting toe. Zo werd het zilveren sierstel van P.P. Rubens door Ridder en Mevrouw Bauchau geschonken in het kader van een nominatief fonds dat op hun initiatief opgericht werd binnen de Stichting. Evenzo hebben Mevrouw Claire De Pauw en de Heer Marcel Stal een belangrijke verzameling vazen van Catteau in steengoed en faïence geschonken.

De Aankoopcommissie wordt op dit moment voorgezeten door professor Guy Delmarcel, hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Leuven. De overige commissieleden zijn Pierre Cockshaw, hoofdconservator van de Koninklijke Bibliotheek van België; Michel Dragnet, hoogleraar aan de Université libre de Bruxelles; Jeanine Lambrechts, hoogleraar aan de Vrije Universiteit Brussel; Eric Swenden, voorzitter van Vandemoortele International nv; Thierry Verougstraete, eredirecteur van Petrofina.

De aangekochte of geschonken kunstwerken en documenten worden niet door de Koning Boudewijnstichting zelf bewaard. Zij geeft deze namelijk steeds zo snel mogelijk in bewaring aan musea die ervoor moeten zorgen dat de werken toegankelijk zijn voor het publiek en voor de wetenschappers, en wel in zo gunstig en zo veilig mogelijke omstandigheden. De werken worden telkens voor een periode van drie jaar in bewaring gegeven. Een speciale commissie is belast met het toezicht over de collecties. Deze commissie, onder het voorzitterschap van baron Roberts-Jones, secrétaire perpétuel honoraire de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique en erehoofdconservator van de Koninklijke Musea van Schone Kunsten van België, bestaat uit de volgende leden: Guy Delmarcel, hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Leuven; Liliane Masschelein-Kleiner, directeur van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium; Henri Pauwels, erehoofdconservator van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België; Charles Sluyts, erenotaris.

In enkele tientallen jaren tijd heeft de Koning Boudewijnstichting op die manier een groot aantal belangrijke werken kunnen behouden en toevertrouwen aan vermaarde musea, waar zij getuigen van de rijkdom en de verscheidenheid van ons erfgoed. Enkele voorbeelden van aangekochte werken zijn:

- de gouden Gallische muntschat van Thuin en het zilveren uilenbeker (Museum Sterckshof, Antwerpen)
- 'Gezicht op Brussel' van Jan-Baptist Bonnecroy (17de eeuw) en 'Portret van Marguerite' van Fernand Khnopff (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België in Brussel)
- 'Skelet bekijkt chinoiserieën' van James Ensor (Museum voor Schone Kunsten in Gent)
- het archief van Henry Stanley (Koninklijk Museum voor Centraal Afrika in Tervuren)

Iedere aankoop is het voorwerp van een publicatie.

Om dit programma verder te kunnen ontwikkelen, rekent de Koning Boudewijnstichting op de steun van allen die haar zorg voor het erfgoed delen. Giften en legaten maken het mogelijk acties te voeren, die ondenkbaar waren geweest zonder deze bijkomende middelen die de Stichting met dank aanvaardt. Giften kunnen worden gestort op het rekeningnummer 000-000004-04 onder vermelding van 'roerend erfgoed'.

Het Getijdenboek van Tavernier, gemaakt in opdracht van de Hertogen van Bourgondië en hun Hof van Brussel, is eindelijk teruggekeerd naar de plaats waar het thuishoort: de Bibliotheek van de Hertogen. Het derde handschrift in twee eeuwen. Een aankoop van de Koning Boudewijnstichting die ons land een kunstwerk van onschatbare historische waarde terugschenkt.